

М. Г. МАРУНЧАК

**СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРІВ
і
ПОЛІТИКА ВИНИЩУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Вінніпег

1963

Канада

**ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
"УКТ"**

СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРІВ
й
ПОЛІТИКА ВИНИЩУВАННЯ В УКРАЇНІ

* * *

SYSTEM OF NAZI CONCENTRATION CAMPS
and
THE POLICY OF EXTERMINATION IN UKRAINE

Дар Кооперативи
„КАЛИНА”
Вінніпег, Канада

ПРИСВЯТА

Вічно живучим в Народі,
Мільйоновим Жертвам геноциду Українського
Народу,
в тридцятьліття сталінського голодомору
в Україні,
в двадцятьлітню річницю гітлерівського терору
на Рідних Землях,
цю скромну працю присвячує

Автор

M. H. MARUNCHAK

SYSTEM OF NAZI CONCENTRATION CAMPS and THE POLICY OF EXTERMINATION IN UKRAINE

Summary in English at the end of the volume.

Winnipeg

1963

Canada

**GENERAL LIBRARY
"UKT"**

М. Г. МАРУНЧАК

**СИСТЕМА НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРІВ
і
ПОЛІТИКА ВИНИЩУВАННЯ В УКРАЇНІ**

820 -

Вінніпег

1963

Канада

**ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
"УКТ"**

**БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
ДУ ГРУШЕВСЬКОГО. 4**

Перша частина цієї праці, а саме Система німецьких концтаборів була друкована частинно в Літописі Українського Політв'язня ч. 3-4 (10-11), Березень-квітень, 1947. Зараз ця частина появляється в доповненому й поширеному виданні.

Друга частина "Політика винищування в Україні" опрацьована за найновішими джерелами.

Накладом автора

Printed by The New Pathway Publishers Ltd.
Winnipeg, Manitoba, Canada.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Those who do not remember the past
are condemned to relive it.

Santayana

Оце передаємо у Ваші руки працю “Система Німецьких концтаборів і політика винищування в Україні”. Випускаємо це видання в двадцятлітню річницю масового терору в Україні під німецькою окупацією, що забрала зі собою тисячі тисяч людських існувань.

Було це систематичне винищування українського народу й жителів України, що станули на перешкоді в німецькому поході на Схід і реалізуванні їхньої політичної візії, так званою lebensraum — життєвого простору для німецької раси. На трупах і могилах українського автохтона мала стати “Нова Європа”, де українському народові було присуджено бути плем'ям рабів а в історичній перспективі скорше чи пізніше перестати існувати.

Видимим знам'ям “Нової Європи” були німецькі концтабори, що густо вкрили простори Німеччини й завойовані Німеччиною країни. Густою сіткою концтаборів були вкриті також землі України. Самі однак концтабори в Україні не відтворили б страшиного знищення, що український нарід пережив в часі німецької окупації. Система німецьких концтаборів, як система правління, була стосована в селах, містогках і містах, у відношенні до цілого населення.

Сваволя, насильство, грабіж, побої, розстріли та масові ліквідації населення в різних формах були щоденним явищем в Україні за цілий час німецького окупантського володіння. Ступенування терору набрало найвищих розмірів в 1943 році й в такому напнятті цей терор тривав до провалу німців в Україні в 1944 році.

Могутній народний рух спротиву змів з лиця землі не-
вільницькі заведення “Нової Європи” та розвіяв пси-
хопатичну мрію німецьких поневолювачів. Боротьба
українського народу за збереження української суб-
станції та своєї національної підметности коштувала
понад п’ять мільйонів людських існувань в часі Другої
світової війни.

Річниця гітлерівського терору й геноциду в Укра-
їні збігається з другою трагічною річницею нашого
народу, а саме зі сталінським голодомором, що мав
місце в 1933 році в Україні. Враз з голодомором рів-
нож відбувалися масові арештування й розстріли ук-
раїнського активу: поетів, письменників, журналістів,
культурних діячів, а врешті масові висилки до сибір-
ських концентраційних таборів. В обох випадках йшло-
ся про геноцид, про знищення української субстанції
й зломання національного хребта народові. Наступ
йшов на ліквідацію не одиниць а цілої народної маси.
Сталінський голодомор забрав мільйонові жертви, бо
тільки за загальними підсумками около сьоми мільйо-
нів. Ці дві річниці — тридцятиліття сталінського голо-
домору в ім’я колективізації й комунізму й двадцят-
ліття терору в ім’я “Нової Європи” збігаються в 1963
році. Ці дні грози нашого народу забрали разом два-
надцять мільйонів жертв. Саме пам’яті цим мільйон-
ним жертвам присвячуємо сьогоднішню працю.

Тим, що осталися при житті та прийдешнім поко-
лінням даємо в руки скромну пригадку, щоб нагадати
недавнє грізне минуле з вірою, що воно посилить вігні
живі гони до кращого будучого.

Загальна Бібліотека
“УКТ”

ВСТУП

Літом 1924 року у в'язниці в Ляндсбергу над рікою Лех в Баварії, Німеччина, писалась книга, що вкоротці стала євангелією німецького народу, на якій виховалось одне німецьке покоління.

Автором цієї книги був Адольф Гітлер, тодішній в'язень Ваймарської республіки, який в наслідок невдалого державного перевороту в 1923 році в Мюнхені, був засуджений в наступному році на п'ять років тюрми.

Хоча планований державний переворот Гітлера не вдався, то однак автор книги — "Майн Кампф" — підчас двадцятьчотири денного процесу в Мюнхені зумів своїми демагогічними виступами стягнути пильну увагу не тільки часописних репортерів, але теж цілого німецького народу. Мюнхенський пуч в Beerhalle і судовий процес в Мюнхені демонстрували фанатичну віру будучого диктатора націонал-соціалістичної Німеччини в месіаністичне призначення германського племені німців бути покликаним Провидінням відіграти передову роль в світі та віру в покликання саме Гітлера двигнути Німеччину з поразки першої світової війни. Він зумів заграти на кривдах німців, що їх створив для них Версайський договір після першої світової війни та потрапив заапелювати зі судової трибуни до широких національних почувань всего німецького народу. Його голошені ідеї знайшли відгук в широкому загалі, зокрема ним захопилися колишні мілітаристичні круги та доростаюча молодь. Цей широкий відгук заставив Гітлера призадуматися над оформленням його ідей в певну систему та книжкову форму. Так то сталась писати у в'язниці ідеологія націонал-соціалізму, німецького фашизму а ще коротше гітлеризму, що була названа "Mein Kampf" (Моя боротьба). "Майн Кампф" став з початку євангелією Націонал-Соціалі-

стичної Партії а пізніше в подавляючій більшості німецького народу. На ідеології "Майн Кампф" була побудована вся політика націонал-соціалістів. На ній спиралася політика III-го Райху а вкінці на ідеологічних і політичних заложеннях цієї книги був уведений новий лад Європи ("Neue Ordnung in Europa").

Так звана політика Нового ладу в Європі диктувала консеквентно тодішньому німецькому диктаторові й його оточенню запалити світ другою світовою війною, що забрала великанські мільйони жертв різних народів. Третій Райх став шукати за колонізаційними просторами для своєї "вибраної раси". Він поділив людство на пануючих і рабів. Став винищувати цілі народи. Впровадив в життя нелюдську й нечувану в історії систему концентраційних таборів. Завів невиласну працю. Знехтував всі міжнародні конвенції а девізою німецьких державних керівників стало насильство, підступні і явні морди, щоденні розстріли та грабїж над одиницями і цілими народами. Вершком цієї політики були газові комори для масового витрощування людей, а щоб не оставалися сліди злочину, крематорії III-го Райху димїли як дїнь так нїч. Неправомотно отже, що синонімом державного правління III-го Райху стала система концентраційних таборів, що сама собою пожерла великі тисячі тисяч людей.

Не від речі було б у вступі запитувати хоча декілька угольних тверджень автора "Майн Кампф", щоб наявно побачити, які ідеї полонили сімдесятп'ять мільйоновий німецький народ, що пішов на шлях грізного здичавіння та варварства.

"У світі, в розумінні Гітлера, проходить безнастанна боротьба, де одне створіння жирує на другому й де смерть слабшого скріплює життя сильнішого". "Держава — це расовий організм". "Прусія демонструє, твердив Гітлер, що виключно самі ідеальні вартості можуть формувати державу". Жодна економічна політика не є можлива без меча а індустріялізація без сили". "Демократія — це нонсенс", твердив Гітлер і його однодумці. Вони вчили, що "Третій Райх", цбго

тодішня Німеччина мала бути правлена на основі вож-
дівського, фюрерівського чи провідницького прин-
ципу, то значить на підставі диктатури згори. "Авто-
ритет кожного провідника вниз а відвічальність під-
чиненого перед провідником вгору". Гітлер твердив,
що вся людська культура, всі осяги штуки, науки й
технології — це в більшості творчий продукт арійців.
Знова найчистішими арійцями в світі згідно з навчан-
ням "Майн Кампф"-у були німці, тоді коли упослі-
дженими народами світу націонал-ссціалізм уважав в
першій мірі євреїв а опісля слов'ян. "Всі, що не є доб-
рої раси в цьому світі є висівками (половою) народів.
Такими висівками в Європі є слов'яни".

Відносно практичної політики німецького народу
Гітлер повседенно твердив, що німцям треба держатись
однієї лінії, а саме "забезпечити для німецького народу
країни і землю, до котрих німецький нарід є уповнова-
жений". По цій лінії він писав і пояснював так: "Якщо
ми сьогодні говоримо про землю в Європі, ми в першій
мірі мусимо мати в тямці саме Росію і її граничні ва-
сальні держави" (цебто Україна, Білорусь і другі —
М. М.).

Можна було б зачитувати дещо більше з цього амо-
рального вчення, поганського й дикого націонал-со-
ціалізму, де не було місця на Божий і людський закон.
на демократичний правопорядок в спільноті, відвічаль-
ність перед законом, державну й громадську контро-
льованість тощо. Засяг нашої праці на жаль не дозво-
ляє, щоб детальніше над цим застановитися. Знова це,
що ми вже зачитували повністю дає образ і основу до
розуміння цього, чому з приходом фюрера Гітлера до
влади, стала рости винищувальна машина німецьких
концтаборів, що забрала мільйони людських істот,
включно з жінками і дітьми. Основні засади гітлеро-
вого вірою роз'яснюють нам, чому на просторах Євро-
пи запанувало знищення, згарища і новітнє невідь-
ництво. Бо ж чи можна на ненависті людини і народу,
що огорнула тоді майже цілу німецьку народню спіль-
ноту будувати щастя других народів. На злобі й нена-

висті могло вирости тільки пониження, насильство і горе других, моральна і фізична їх смерть а в результаті безоглядна боротьба проти тиранії.

Після дев'яти місяців у в'язниці автор книги "Майн Кампф" був амнестований а в дев'ять років після цього його ідеї визнавав в подовляючій більшості німецький народ. Така постава німців заставила тодішнього президента Гінденбурга покликати Адольфа Гітлера в дні 30 січня 1933 року до себе і віддати в його руки державну керму німецького народу.

В той спосіб закінчився ідеологічно-політичний підбій німецької спільноти, а почалася історія Третього Німецького Райху під диктатурою Адольфа Гітлера. що з партійного фанатика й провідника став керманічем великої держави.

Треба було голошені засади реалізувати в щоденній практичній політиці. Від теорії перейдено до практичного життя.

А. Гітлер виказався консеквентним в своєму вченні й практиці. Він ніколи не відступив від своїх голошених ідеологічних засад. Безоглядною рукою й розстрілом в потилицю вирішував державні проблеми. Тюрми й концентраційні табори та їх крематорії стали символом "нової Європи". Творився "новий порядок". Чергувався підбій за підбоям. На сході Європи, на українських землях творився "німецький життєвий простір" (Лебенсraum).

Грабунок, розбій, систематичний терор й політика винищування стали найбільш характерними ціхами цього нового порядку. — Тевтонська мрія стала дійсністю!

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРІВ

Прототипом німецьких концтаборів, що з приходом до влади Гітлера розвинулися ступнево в одну величезну винищувальну систему, були т. зв. судові концтабори: Папенбург і Естервеге в Ольденбургі. Табори ці були нічим іншим як карними заведеннями праці для тих,

що попали в конфлікт з карним кодексом і були засуджені карним судом. На їхнім взірці були побудовані перші гітлерівські концтабори, що в першій мірі були збірними центрами ізоляції для "політично ненадійних елементів". Ліхтенбург, Саксенбург, Гогенштайн, Бад Сульца в Саксонії і Турингії були першими, що привітали в 1933 р. політичних в'язнів антинацистського наставлення. Серед цих таборів однак на перше місце вибився в короткому часі концтабір в Дахав в Баварії, що початок свій датує пам'ятним роком перебрання влади Гітлером. Число в'язнів в тих концтаборах не переходило тисячки, а в деяких навіть кількох сотень. Всі вони були т. зв. поодиначними концтаборами, без більшої розгалуженої системи. Підлягали вони опіці С. А. — Sturmabteilung (штюрмові відділи в жовтих сорочках) і не позначалось у них замітнішого садизму чи безоглядного винищування в'язнів.

Великі зміни приніс рік 1936-37. В цьому часі концтабори переходять під опіку СС. — Schutz Staffel цебто оборонні відділи. Всі табори, крім Дахав, ліквідуються або переорганізуються. Вже в 1937 р. в Німеччині є три великі концтабори: поширений і розбудований Дахав коло Мюнхену, Бухенвальд коло Ваймару, Саксенгаузен коло Берліна. Пізніші часи приносять дальші концтабори: на Шлезьку Гросс-Розен, в баварському Оберпфальці Фльоссенбург, далше коло Гамбургу — Нойгамме, в Мекленбургу — жіночий концтабір Равенсбрюк. Прилучення Австрії до Німеччини приносить новий концтабір Мавтгаузен. Всі названі концтабори є т. зв. матірними таборами (Stammlager), що скоро розвиваються у велику сітку побічних таборів (Небенлягер, або Коммандо). В короткому часі майже кожний з них начислює по кількадесят бічних концтаборів, в яких кількість в'язнів перевищує кількакратно кількість в'язнів у матірних концтаборах. Після включення до ІІІ Райху Чехословаччини створюється новий концтабір Терезін (Терезієнштадт), далі Літомєжице й інші. В Польщі постає цілий ряд концтаборів як Майданек, Треблінка, Плашів, Пуст-

ків а передусім відомий винищувальний концтабір Авшвіц (Освенцім). Коло Данцігу будується концтабір Штуттгоф.

Здобуття західних теренів приносить дальший чисельний ріст концтаборів: Бельгія — Марінес (Мехлі), Голяндія — Гортогенбош (Герцогенбуш), Норвегія — Гріні (Баверум), Данія — Копенгаген, Франція — Нацвайлер, Компініс, Марсель. Опанування Світського Союзу і т. зв. “східня політика” в здобутих теренах створює велику масу концтаборів: в Литві — Ковно, Сувалки, в Латвії — Рига, в Естонії — Кога, на Білорусі — Мінськ. Та найгустіше вкрились концтаборами простори України: Львів (при вул. Янівський, Київ (на Сирці), Грейвого (Водопій — Водокачка) коло Миколаєва, Тучин коло Рівного й інші.

ЗАВДАННЯ КОНЦТАБОРІВ В ІІ РАЙХУ

Створюючи концтабори, націоналсоціалістична влада мала за ціль ізолювати найбільш непевний елемент і, сконцентрувавши його, мати над ним безпосередній нагляд. В початках велася в таборах відповідна політична освіта — “перевиховання” (брейн вошінг) Звільненням з таборів часами давали “Майн Кампф” Гітлера. В’язні того часу крім політосвіти провадили час за працею, але вона не являлася більшим тягарем. Засадничу зміну в цьому стані приніс рік 1937. Всі концтабори, опинившись в руках СС (Паленбург й Естергеве надалі осталися під управою судової адміністрації), переходять під опіку т. зв. Тотенкопфштандартен. Відповідний набір охотників до цих відділів і дресура створила дикий тип людини, що мала бути опікуном в’язнів. Тотенкопфштандартен підлягали Гестапо. Для них основною девізою був незломний послух фюрерові. Це до них в першій мірі відносився вислів Германа Герінга, гітлерівського маршала, що “закон і воля фюрера одне й те саме”. (Його промова до пруських прокурорів в дні 12 жовтня 1934).

Офіційний печник гітлерівської справедливости, міністер юстиції др. Ганс Франк в слідуючий спосіб

інтерпретував закони німецьким юристам в 1936 році: "Націонал-соціалістична ідеологія є підставою всіх основних законів, зокрема провідними тут є програма партії та промова фюрера. При розв'язці питань всі ті, що стосують право мають себе запитати, "як фюрер поступив би при вирішуванні проблеми, якщо був би на моєму місці?" Такою інтерпретацією легалізува-лася сваволя тих, що стосували право або виконували якібудь розпорядки. Отже законність заступило безправство, місто слухності була сваволя і насильство.

Зі зміною опікунів змінилися рівнож і цілі конц-таборів. Непокірних політичних ворогів нищилось, керуючись засадою, що "хто не з нами, той проти нас". Дальшою ціллю концтаборів було залякати населення і таким чином паралізувати його політичну активність. Для цього прийнято систему найбезогляднішого терору. Чисельність в'язнів давала можливості використати їхню робочу силу для матеріального утримання таборів, — пр. заведення Мессершміта платили головному зарядові таборів в Оранієнбургу за денну працю в'язнів вісім німецьких марок. З цієї суми тільки пів марки вплачували табори на вдержування в'язнів. План zatrudнення в'язнів виказався надзвичайно корисним і це дало поштовх до ізоляції в таборах не тільки політично ненадійних. Тут заганяли всіх, що були хоч трішки запідозрені, що вони не солідаризувалися із націонал-соціалістичною політикою. Зокрема ізолювано в таборах духовенство й актив церкви. Згодом стали вганяти за дроти великі маси людей та використовували їх в економіці, а опісля консеквентно їх ліквідували. Сюди також ввійшли злочинні елементи, рецидивісти, всякі асоціальні типи, що їх адміністрація таборів запрягає до винищування політичних в'язнів. Рівнож попали сюди, з точки погляду гітлерівського расово-біологічного вчення, "менше вартісні раси": цигани й євреї. Останніх масово нищили. Геноцид був стосований у великому розмірі. Після опанування Сходу Європи та в наслідок промощування німецького життєвого простору дійшли ще сюди сло-

в'янські народи, чехи, поляки, українці, білоруси та інші. Нищення того рода в'язнів, після повного використання їхньої сили у воєнній промисловості — це нова ціль існування німецьких концтаборів.

Врешті психологічна й антропологічна різnorodність в'язнів “дає людям науки” велику ширину до “студій” і експериментів, що їх переводили скрізь в найбільш негуманний спосіб. Це одне із похідних явищ існування німецьких концентраційних таборів.

РИГОР І ЧАС СИДЖЕННЯ У НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРАХ

Історія німецьких концтаборів знає три ступені концтаборів. Перший ступінь — це табори праці, звані Арбайтслагер. Сюди зачисляються теж карні табори в значенні поліційному (Штрафлагер) як Швібуце, Каля і т. п. До цієї категорії треба зачислити рівнож поширені поліційні в'язниці, в початках Терезін, Брец. Ця категорія концтаборів є найбільш різnorodна як по своїй формі так і по змісту. Звичайно різнилася вона від двох інших категорій злагідненим ригором, обмеженим часом сидження, пересічно до кількох місяців. Одначе ці формальності були респектовані тільки в початках переведеного поділу, бо чим далі пізніше різниця затиралася і ці табори ставали подібними до інших концтаборів. Зовнішньо вони зразу різнилися від інших і тим, що одяги були тут більшістю цивільні і не було спеціальних відзнак-номерів, волосся в'язнів не стрижено. В дійсності перший ступінь був сурогатом справжніх концтаборів двох інших ступенів.

Другий ступінь — це дійсні концтабори. Реченця сидження тут не визначувано. В'язні ходили в спеціальних одягах в біло-синю полосу, з номерами на грудях та трикутниками, що вказували по якій причині вони сюди попали. Волосся в'язні не носили, хіба в дорозі привілеїв (тут промовляв стаж сидження та німецьке походження). Умови життя і праці були тут гостріші, чим в першому ступені. Ступінь другий розподілявся на багато інших категорій, але вони в прак-

тиці не мали найменшого значення. Концтабори другого ступня були Дахав (опісля став категорією першого ступня і був взірцевим, показовим табором передусім для заграниці), Саксенгаузен, Бухенвальд.

Третій ступінь: — це були концтабори знищення (Фернхтунгслагер). Сюди попадав найбільш небезпечний елемент, якому випикувано на супровідних документах, що поворот його на світ не бажаний (РУ-Рюккерт унервюнгшт). В пересічному житті в'язнів в цих концтаборах виносило три місяці. Типовими млинами смерті були: Фльоссенбург, Гросс-Розен, Авшвіц в роках 1940-42. Побічні табори Авшвіцу були таборами смерті до кінця війни — Майданек, Бельзен, Львів-Янівська, Берген-Бельзен.

Цей поділ концтаборів не був видержаний в їхньому історичному розвитку та існуванні. Ступені концтаборів мінялися. Третій ступінь ставався другим і навпаки. Матірний концтабір Авшвіц був під кінець війни табором другого ступня, тоді коли побічні табори Бухенвальду, концтабори другого ступня були стало концтаборами знищення. Про ступінь концтаборів рішали різні моменти: персональна політика таборових комендантів, загальна опінія (про Авшвіц, як табор знищення знала заграниця), засадничо однак рішав господарський момент використання фізичних сил в'язнів й політика винищування саме тих, що безпосередньо чи посередньо адміністрували концтабори.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОДІЛ КОНЦТАБОРІВ

Під оглядом організаційним концтабори поділялися на дві основні категорії: а) **Матірні концтабори** (Штаммлагер) звані теж головними таборами та б) **побічні концтабори** (Небенлагер — Авссенкоманда).

Організаційно побічні концтабори підлягали матірним таборам. Вони зачислялися завсідги до гірших таборів і то під оглядом ригору, господарським та санітарним. Побічні табори були побудовані на взірць матірних таборів.

Матірних концтаборів в Німеччині і в теренах прилучених до Німеччини за останніми підсумками начислюється около тридцять. Деякі з них зогляду на фронтові дії ставали вкоротці одиночними лагерами а з пересуванням фронту в глиб Німеччини в короткому часі були ліквідовані.

Тринадцять концтаборів із згаданих тридцять головних концтаборів були розбудовані до великанських мір і начислювали десятки а то і сотні прибудівок (команд чи небенлагерів) з численними тисячами в'язнів. Приміром може послужити Мавтгавзен, що під кінець 1944 року начислював дванадцять тисяч концтаборних ліжок а прибудівки Мавтгавзену чи т. зв. команда начислювали: пр. Гузен ч. I й ч. II — 24.000 ліжок, Гузен III — 300, Лінц I — 5.000, Лінц II — 500, Лінц III — 300, Пассав I — 150, Пассав II — 600, Вінернойдорф — 3.000, Заврерверке — 2.000, Штоєр-Мюнхенгольд — 3.000, Велс — 2.000, Амштеттен — 3.000 й т.д.

Концтабір Мавтгавзен мав тридцять три побічні концтабори. Подані цифри говорять тільки про т. зв. ліжковий стан, тоді коли більшість таборів під кінець війни приміщували подвійний а то потрійний стан в'язнів; пр., концтабір Ебензе в 1945 р. з весною приміщував понад двадцятьвісім тисяч в'язнів, при ліжковому стані вісім тисяч.*

До великих матірних концтаборів належав Авшвіц (Освенцім) на горішньому Шлеську, що начислював сорокшість побічних концтаборів. Більші із них були.** Авшвіц II (знаний також Біркенав, Райско), Авшвіц III (знаний Буна, Моновице), Бабіце, Бжеще, Бжезінка, Блехгаммер, Бидгощ, Буди, Бельско, Гармензе, Гляйвіц I, II, III й IV, Дембіца (Пуст-

*Повищі цифри про концтабір Мавтгавзен взяті з протоколярних зізнань Франца Цірайса, команданта концтабору Мавтгавзен. Копія цих зізнань з датою 23 й 24 травня 1945 р. переховується в архіві автора.

* Наводимо тільки ті табори, що в них перебували у великій кількості українці

ків), Демблін, Забже, Каліш, Катовиці, Лянцут, Ліґ-ніц, Мисловице, Пронднік (Нойштадт), Рибнік, Свен-таховице, Сосновице, Ссмановице (Лавра-гютте), Яві-шовице й други.

Бухенвальд начислював стошістдесять побічних концтаборів. Сюди належали: Айзенах (Еман), Аль-тенбург (жіночий концтабір), Алендорф (жіночий концтабір), Аннабург, Арользен, Ашерслебен ("А II"), Берга над Ельстер (Швальбе V)*, Бад-Зальцунген, Бохум, Бравншвайг (пізніше належав до Ноенгамме), Ваймар, Вернігероде ("Ріхард"), Вуперталь (Бавбрі-гаде IV), Галле, Гальберштадт ("Цвіберге"), Гарцун-ген ("Ангидріт, Б. III, Анна"), Геттінген, Гіссен, Гос-ля, Граслебен ("Гацелля, Гергард"), Дессав, Дора (Зальца — до 1. 9. 1944), Дортмунд, Луїсбург, Бюсель-дорф ("Берта"), Ельріх ("Лавра, Еріх"), Ессен-Круп (жіночий концтабір) Зальцунген (Реннтір), Кассель, Кельн, Кравінкель, Лайпціг ("Еміль"), Лянгенштайн (Б. II.) Левна, Магдебург ("Магда"), Міттельбав ("Б II), Мюльгавзен, Мюльгайм ("Марта"), Нойштадт-Кобург (жіночий концтабір), Ордруф ("С III"), Пене-мюнде, Ротлебероде ("Гайнріх, АУ"), Шинекбек ("Юлі-юс"), Єна.

Гросс-Розен мав двадцять один побічних концтабо-рів: Бресляв, Бріг, Бунцляв, Гіршберг, Гросс-Розен II, Грушвіц, Гльогав, Грюнберг (три команда і одне ко-мандо жінок з Равенсбрюку), Лісса, Райхенав, Фюнф-тайхен.

Дахав, один із більших, бо мав сімдесять сім прибу-дівок: Авгсбург, Аллях I, II, Інсбруг, Ляндсберг, Мос-бах, Мюльдорф Ареа, Мюнхен, Новий Ульм, Приціфікс, Фрайзінг, Фрайман, Фрідріхгафен, Фюрстенфельбрюк, Фюсен.

Дора була з початку побічним концтабором Бухен-вальду, але пізніше стала матірним концтабором з тридцятдвома прибудівками: Вуперталь (Бавбрігаде), Гарцунген ("Ангидріт", "Б III"), Ельріх ("Лавра,

*Назви концтаборів в дужках як також відмічувані цифрами — це кодовані назви.

Еріх"), Міттельбав ("Б. 11), Макенроде, Нордгавзен, Остергаген, Остероде, Росляв, Ротлебєроде, (Гайнріх "АУ"), Всі вичислені команда Дори були приналежні до 1944 р. до Бугєнвальду.

Нацвайлер адміністраційно обхоплював сорок два концтабори: Бенгайм, Бізінген, Дортмунд, Дорметінген, Ельванген, Карльсруге, Леонберг, Некаргартах, Некаргєрах, Некарельц, Некарціммерн, Франкфурт над Майном, Шпайхінген.

Носнгамме мав п'ятдесят шість побудівок: Авріх, Бравншвайг, Бремен (Леґе), Ватенштедт, Вільгельмсгафєн, Вольфєнбюттєль, Гановєр (рівнож командо Равєнсбрюку), Гифєльгоф, Любека, Ормен (Дєльмєнгорст), Сандбостєль, Фалікбостєль, Фюльсбюттєль.

Равєнсбрюк був переважно жіночим табором й начислював двадцять чотири побічні: Барт-Остзєє, Бохум-Дортмунд, Грюнберг, Ебєрсвальдє, Нойбрандєнбург, Оранієнбург.

Саксєнгавзєн —один із більших концтаборів і мав двадцять шість побудівок: Бадсаров, Берлін (сім команд), Брандєнбург, Гайнкєльвєркє, Клінкєнвєркє, Ліхтєнфєльдєр, Люббєн, Марієнфєльдєр, Фалькєнзє.

Фльоссєнбург (також званий Фльоссєнбірг) був один з найтяжчих концтаборів і начислював шістдесят шість бічних концтаборів. Сюди належали: Ансбах, Герсбрюк, Мокєнталь ("Дахс VII"), Дрездєн, Плавєн, Поршдорф (Швальбє III), Рєгєнсбург, Лєнгєнфєльд, Хємніц.

Штутгоф мав тринадцять побічних концтаборів а при тому розкинені менші команда.

Палєнбург, судово-карний концтабор тєж був розрісся до великих розмірів, бо аж до дєв'ятнадцять бічних концтаборів.

До окремї групи належать поодинокі концтабори, що величиною доходили до кількє або навїть кількєнадцять тисєч в'язнів. До таких належать: Авсіг, Бадєльгєн, Бадєнбадєн, Білєфєльд, Брємєнгафєн, Брєц, Бріг, Вільгємсбург, Вляєнєнбург, Галєндорф, Гроссбєрг,

Гета, Гросс-Берен, Зуль, Каля, Кіль, Котбус, Клятбек, Марбург, Міггельгайм, Міленбург, Озендорф, Рехлін, Рулянд, Рюген-Сорав, Трайс, Целле, Циплінген біля Альтмарку, Швібус, Шпергав, Штреліц, Штутгарт.

Всіх німецьких концтаборів начислюється около одинадцять сотень з тисячами тисяч в'язнів.*

ОКРЕМА КАТЕГОРІЯ КОНЦТАБОРІВ В ОКУПОВАНИХ КРАЇНАХ

Спеціальну категорію концтаборів творять табори організовані в ново-здобутих німцями теренах. Всі вони в засаді є відгалуженнями поліційних в'язниць СД.** Звідси також вони повністю підлягають безоглядній командатурі окружного СД. Число в'язнів в цих таборах доходить в пересічному до двох тисяч. Сюди попадається найрізномордніший елемент, але переважно це політичні в'язні. Зовнішньо в'язні нічим не відрізняються від цивільних людей, хіба що нужденним виглядом. В деяких концтаборах в'язні носять також відзнаки, але вони нічим не нагадують відзнак концтаборів в т. зв. Великому Райху.

В окупованій Франції було таких лагерів сорок чотири. Замітніші з них: Париж (кілька таборів довкруги), Марсель (декілька таборів), Віші, Кале, Урбіс і другі. На Білорусі вславився концтабор в Мінську; в Литві — Вільно, Ковно, Сувалки; в Латвії — Віндав, Рига; в Польщі — Майданек, Люблин, Плашів, Познань, Варшава і багато інших. На окрему увагу заслуговує Чехія, де були відокремлені поліційні табори як Терезін (Терезієнштадт), Бенешово і другі а даліше

*Циферні дані взяті з Central Tracing Bureau, Intelligence Section, List of Concentration Camps and Thier Kommandos in Germany and Occupied Countries 1939 - 1945, а якщо йдеться про місце сидження українських в'язнів підсумки роблені на підставі архіву Ліги Українських Політичних В'язнів.

**SD — Sicherheitsdienst — служба безпеки есесів. Іншими словами вибрані з вибраних.

команда чи побічні концтабори, в більшості команда Фльоссенбургу а навіть Равенсбрюку (пр. Пільзно).

НІМЕЦЬКІ КОНЦТАБОРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Німецький підбій позначивсь огидною славою на Україні. Зараз таки після перемаршу фронту на схід, українські терени вкрилися сіткою потворного СД та його поліційних станиць у формі концтаборів. До замітніших із них, що записалися в мартирології українського народу належали (робимо це в поазбучному порядку): Белзець коло Рави Руської, Бердичів, Бересть над Бугом, Біла Підляшська, Водопій (Грейчово) коло Миколаєва, (знаний також Водокачкою), Володава, Гаврилівка, в Харківській області, Дніпропетровськ з т. зв. Теодозіївськими казармами, Доброміль, Дрогобич, Житин, на Волині, Житомир, Запоріжжя, Новгород Волинський, Ігрень біля Дніпропетровська, Каменець Подільський (старе місто), Київ (Сирець, званий також "На Сирці"), Кіровоград, Костянтинів в Сталінській області, Кривий Ріг (тут був теж великий табір полонених а побіч нього табір політичних), Львів (при вулиці Янівській, переназваній німцями на Вестерштрассе), Макіївка, Маріуполь, Михайловичі (загально знаний як штрафлагер), Нікополь (Харківська область, Барвінківський район, Охтирка в Сумській області, Петрівка (також Петровка), Сталіно (Тут було три концтабори. Найбільший із них приміщувався в бувшому сталінському концтаборі т. зв. Трудовой лагер исправительних работ) — Суховоля (Житомирська область, район Яронець), Сянік, Тарнова Балка біля Кіровограду (колишній Єлисаветград) Тучин в Рівенській області, Хирів, Холм, Шепетівка, Шпанів (в терені цукроварні).*

*Списки концтаборів на українських землях заподаємо за анкетною Ліги Українських Політичних в'язнів, що була переведена серед членства ЛУПВ в 1947 році. Сюди не входять численні табори полонених як також єврейські гетта, що також густо вкрили були простори України. Розміщення концтаборів унаглядное мапа при кінці книжки.

ЗОВНІШНЯ ПОБУДОВА КОНЦТАБОРІВ

(Терен і забудування)

Перейшовши ~~перший~~ *місце не підходить* етап провізійної розбудови адміністративних приміщень, керівництво табору бралось за розбудову справжнього табору. Були створені окремі команди будови при Райхзіхергайтсамті, що займалися розбудовою концтаборів. Ці команди будували звичайно т. зв. матірні табори — штаблагери. Вони розводили план будови а далі будували найбільш конечні адміністративні будинки для в'язнів та житлові приміщення та б'юра для есесів. Давши початок до будови, будівельне команду переходило до іншого місця й будови, а започаткований концтабор розбудовувало керівництво дотичного табору враз із своїми в'язнями. Подібні концтабори розбудовували вже т. зв. штаблагери цебто головні концтабори.

Тереном під забудування концтаборів а передусім місцем праці були економічно найбільш занедбані терени: гори, мокляки, ліси і т.п. Приміщенням для концтаборів служили також замки, як Терезін, магазини (Янівська), гаражі (Мельк) та рідко мешкальні доми. В засаді під концтабори підбиралося підміські глухі терени, або площі в лісах, здалека від людського життя. На горі Еттберг збудовано Бухенвальд, знова Мавтгавзен, Ебензее, Дахав — це підміські концтабори. По більшій мірі вони поставали в околицях промислових завелень, у яких до праці вживали в'язнів, Саксенгавзен, Гайнкельверке, Мельк — воєнна промисловість. Те саме було в Дорі й других. Часто виростали вони враз з воєнною індустрією, розбудованою в часі війни в горах під землею (Дора).

Під будову більших концтаборів уживали щонайменше кількадесят гектарів простору. Простір цей герматично закривався перед світом ланцюгом високих вартових веж. Він поділявся на три великі частини: а) забудування комендатури та адміністрації, б) СС казарми, в) справжній концтабір. Мешкальні забудування адміністрації звичайно були враз з розрив-

ковими влаштуваннями як казина, парки тощо. СС казарми були приміщені зараз же коло дійсного табору в суцільному просторі або були розміщені навколо концтабору в симетричній віддалі.

Дійсний концтабір був огорожений кількома рядами колючих дротів, насажених електричним струмом. Між першими зовнішніми дротами (часто це був мур обведений на горі дротом) а другим з ряду дротяним пасмом була неутральна полоса завширки кількох метрів, в якій у відступах 70-80 метрів були розміщені стійкові вежі. Вхід до них провадив від головного збірного сторожевого центру СС-ів. На вежах кожночасно вартували стійкові в дво-тьо годинних змінах. Кожна вежа була забезпечена кулеметом, спрямованим на неутральну полосу та далекосяжним прожектором. Ніччю крім прожекторів стовпи дротяних пасм були освічені густо електричними лампами. Вхід до концтабору вів через головну браму, на якій виднів іронічного змісту напис: "Арбайт махт фрай" — "праця звільняє". Будинки концтабору звані блоками чергувалися в симетричних віддальах. Скількість їх була різна, залежно від розміру концтаборів. Приміром концтабір Біркенав-Райско мав побіч себе п'ять таборів: А,Б,Ц,Д,Е. Кожний з них мав по 32 блоки, дві кухні і два блоки-умивальні. Поміж блоками була віддаль до 30-ти метрів. По середині табору була досить широка апелева площа, на якій відбувалися збірки в'язнів (апелі).

Наслідком припливу в'язнів до концтаборів, не тільки апелева, але і всі інші площі табору були вкриті підчас апелю в'язнями. Блоки пересічно поділялися на дві або й більше заль, званих штубами. На блоках в нормальному стані приміщувалося 300-400 в'язнів, але в дійсності стан цей був три-чотири рази більший. На залях були розміщені триповерхові ліжка, столи та шафи, що потребам в'язнів ніколи не вистарчали. Те саме треба сказати про блокові умивальні, що часто містилися в блоках і в окремих будинках. Поза блоками праці поважну частину занімала лічниця звана

в'язнями Ревір, або Кранкенбав. Ця частина була часто огорожена і була табором в таборі.

До забудувань дійсного табору треба зачислити ще кухні, пральні, дезинфекції, купальні, спеціально огорожений блок, що був таборовою в'язницею. В його підземеллях знаходилися бункри, що служили політичним ціллям політичного відділу та лагерфюрера. В огорожах такого блоку відбувалися поодинокі екзекуції. Блоки такі носили звичайно назву блоків смерти. В'язні звали їх бункрами а також катівнями. В бункрах таких були передержувані також т. зв. спец'язні а часом закладники.

До забудувань концтабору треба зачислити об'язково крематорії, що в більшості бували поза таборами. Тут спалювали трупи в'язнів. В більших концтаборах були ще окремі заведення для вбивання в'язнів, як газкамери в формі купалень з душами, автоматичні пістолі тощо. Якщо того рода заведення були в середині табору, то їх маскували в підземеллях, як приміром в Мавтгавзені, але звичайно їх будували поза табором, як пр. Авшвіц-Біркенав — де масово газували в'язнів, зокрема євреїв. В початках, коли відбувалися ліквідації хворих в'язнів та фізично вичерпаних (т. зв. музульманів), тут викінчували всіх з винятком в'язнів-німців.

ВНУТРІШНЬО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ПОБУДОВА ТАБОРІВ

В побудові організаційної схеми німецьких концтаборів треба відзначити два типи:

1. концтабори на німецьких теренах і до Німеччини прилучених (пр. Шлеск, Ельзац, Лотарингія),
2. концтабори на окупованих теренах.

Перший тип існував в упорядкованих відносинах, тоді коли другий тип був подиктований провізорією, пр. Норвегія, Франція, Україна.

Всіми концтаборами першого типу керував особистий штаб Райхсфюрера Гімлера, що розпоряджався двома великими відділами по цих справах: Госпо-

дарсько-адміністративний Головний Уряд СС (Das Wirtschafts Verwaltungs Hauptamt — SS W V H) і Керівний Уряд СС (SS Fuerungshauptamt в скороченні SSFHA) Перший містився з цілим своїм великанським штабом в Оранієнбургу коло Берліна і йому підлягала в цілості адміністративно-господарська ділянка таборів, другий був в Берліні. До його компетенції належали справи персональні, фахового вишколу, та санітарні. Пізніше санітарна ділянка була приділена Господарсько-Адміністративному Головному Уряду СС. Довголітнім його шефом був генерал СС, О. Поль. Уряд цей був компетентний у всіх справах зв'язаних з концтаборами і в деяких рішеннях Керівного Головного Уряду була потрібна апробата цього уряду. Фактичним керівником в цих справах був відділ Д в шифрі Д II. Відділом цим керував довгий час СС Оберштурмфюрер Лібегеншель, а після того, як він став комендантом табору Авшвіц, СС Штандартенфюрер Маврер. Всі письма Господарсько-Адміністративного Уряду були знаковані Д II. Такий самий знак мали індивідуальні документи в справах в'язнів, як наказ "охоронного арешту" (Шуцгафтбефель), звільнення і т.п.

Євреї підлягали окремому відділові, що його очолював А. Айхман. Йому підлягали масові транспорти й масові ліквідації. Індивідуально арештовані євреї, передусім німецькі, були трактовані на рівні з іншими національностями.

Кожним концтабором керував лагеркомендант, що підлягав компетенційно обом вище згаданим урядам. На пості лагеркоменданта були СС з різною освітою та різними військовими ступнями та професією. пр. лагеркомендантом величезного концтабору Мавтгавзен був по званні столяр в ступені Оберштурмбанфюрера, його помічником лагерфюрер Бахмасер, швець.

Комендатура концтабору складалась зі слідуючих трьох відділів: I — Комендант, II — Адміністративний Штаб, III — Лагерфюрер.

Відділ другий: Адміністративний керівник очолював цілу адміністрацію концтабора і був підпоряд-

кований відділові I-му в більшості безпосередньо лагеркомендантові. Відділ був широко розбудований і зосереджував цілий штаб співробітників.

Відділ третій: Безпосередньо концтабором керував лагерфюрер. В більших концтаборах було їх двох, або навіть трьох. Вони чергувались у своїй праці і користались однаковими правами. Лагерфюрер відбирав щоденно звіти від рапортфюрерів та блокфюрерів, старших таборових та блокових. Він був неограниченим паном життя і смерти в'язнів. Він практично вирішував всі питання концтабору.

Найближчими співробітниками лагерфюрера були рапортфюрери. Звичайно їх було двох, в малих концтаборах один. Рапортфюрер був дійсним лучником між лагерфюрером а концтабором. Всі справи в'язнів до лагерфюрера переходили через рапортфюрера. Останньому безпосередньо підлягали блокфюрери. Вони були відповідальні за все, що діялося на блоках. Рапорт й блокфюрери були в найнижчих ступнях СС, переважно Ротен — й Унтершарффюрери, рідко Обершарффюрери. Вибір на ці пости з правила падав на найбільших садистів і людей без сумління. Вони на холодно нищили людей, а кров в'язнів викликала лише задоволення та усмішку на їх устах. СС-іг, що не відповідали цим засадам, негайно звільняли до іншої праці, а знова тих, що в сто відсотках відповідали своїм завданням, держали на постах до кінця існування концтаборів. Вони виступали часто під псевдами. Виправлявши себе в роботі на місцях, авансували на репортфюрерів, а часто на лагерфюрерів в побічних таборах. Найбільше в'їдались в'язням блокфюрери, що впадали кожночасно на блоки і переводили улюблені контролі і герці.

Лагерфюрерові підлягав Арбайтсдінстсфюрер а в останніх часах Арбайтсайдінстафюрер, що очолював всі праці в'язнів в концтаборі. Їм були підчинені Арбайтскомандофюрери, що керували поодинокими працями, зв. командо (поняття того не мішати з командо, в змислі побічних таборів — "Небесная команда").

Тоді коли блокфюрери були неограниченими панами над в'язнями всередині концтабору, командофюрери були такими на праці. Умовини праці давали командофюрерам часто ще більші можливості на "панські жарти", чим блокфюрерам на блоках. Дванадцятигодинний день праці залежав в цілості від вишуканого гумору і садизму командофюрера.

Відповідником поліції в цивільному житті в концтаборі був т. зв. політичний відділ (Politische Abteilung). Цей відділ був самостійним і незалежним від жодних адміністративних керівничих чинників. Ця незалежність спричинювала дуже часто конфлікти між чинниками політичного відділу, а комендантською до тої міри, що справи в наслідок скарг опинялись в берлінському центрі. Політичний відділ був загальним пострахом в таборі. Він розглядав справи дисциплінарних провин в'язнів, пр. переловлення грипсів між концтаборами, справи підпольної роботи в таборі, політичні розмови в'язнів і т.п. Крім тих справ розглядалися також справи звільнення в'язнів, оформлення особистих документів. Часто в політичному відділі відбувалися переслухання в'язнів про їхню політичну діяльність на волі. Ці переслухання стояли в зв'язку з висипами їхніх товаришів. Також переслухували як свідків в різних справах. У всіх випадках викликання в'язня до політичного відділу (по якій справі вживається, не знав ніхто наперед), на в'язнів находив панічний страх, а поява керівника політичного відділу в таборі була рівнозначна з утратою ще одного товариша, якого в найкращому випадку чекали побої і тортури.

Крім вище названих урядів в концтаборі були ще т. зв. охоронні відділи, що мали завдання пильнувати концтабор, вимаршу в'язнів на працю та догляд їх на праці, транспорту до інших таборів. Ці охоронні відділи були організовані в т. зв. Вахбаталіонен і підлягали безпосередньо комендантові табору. В початках складалися вони виключно з німців, після 1941 року в склад їхній входили різні національності. Ця

різномордність національного складу охоронних відділів СС дуже послаблювала концтаборну дисципліну і герметичну замкненість від світа. Звичайно ненімецького походження сторожеві відділи були більш приятелями в'язнів ніж існуючих германських порядків. Були випадки, що в'язні втікали враз зі своєю охороною. В 1944 були три випадки втечі в'язнів зі сторожою з ваймарського концтабору, 1944 року осінню зник був з Авш-віцу охоронний відділ українців, около сотні людей, що їх туди були взяли силою. Всіх їх в погоні перестріляли.

Незалежним урядом в концтаборі був уряд таборового лікаря — Лагерарцта, що у всіх справах лікарського догляду над в'язнями був залежний від Штандартарцта (лікаря округи). Таборовому лікареві підлягали в'язні, що находилися на ревірі. Він приймав в'язнів до лічниці, звільняв у табір до праці. Звільнення звичайно належало тільки до формальностей таборового лікаря. В дійсності ці справи виконували лікарі в'язні, а таборовий лікар тільки підписував листу звільнення. Інакше виглядала справа, коли йшло про прийняття в'язня до лікарні. Майже кожний випадок прийняття переходив через руки таборового лікаря. Приймали в лікарню при температурі неменше 38 градусів,* або при повній нездібності до праці. Будучи всевладним паном на ревірі, лікар переводив експерименти на в'язнях, як теж рішав про вибір та висилку до газу. Рівнож до його формальностей належала висилка до інших концтаборів.

Помічним органом таборового лікаря був т. зв. Санітесдінстгегільфе. Це були звичайно фельдшери з кругів СС, що в заступстві таборового лікаря виконували всі чинності включно з рішенням про прийняття на ревір. Вони відповідальні були перед таборовим лікарем за санітарний стан лічниці та чисельний стан в'язнів. В більшості це були люди, що походили з тої самої категорії, що блок і командофюрери та лагеркоманданти.

*Розуміється Цельсія.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦТАБОРІВ В ОКУПОВАНИХ НІМЕЧЧИНОЮ ТЕРЕНАХ

Розглядаючи схему концтаборів в окупованих теренах; в Україні, Польщі, Чехословаччині та інших, приходиться ствердити, що побудова ця спиралася на інших підставах ніж в Німеччині та прилучених до неї теренах — Австрія, Чехія й частинно Польща. Коли ми розглядаємо в Німеччині й Австрії табори як певну від початку до кінця завершену схему, як будову поліційної системи, що поза її нормально веденим апаратом в кожній країні має свій далекоплануючий штаб, що розпоряджає безпосередньо долею сотень тисяч а то й мільйонів людей, цеї побудови не бачиться в окупованих країнах. Тут навпаки ще більше видно скріплення поліційної руки. Концтабори ці це ніщо інше як філії, відгалуження в'язниць. Вони не творять окремого апарату. Немає тут головних чи побічних концтаборів, і тої великанської маси в'язнів, що бачимо в Райху. Пливкість стану надзвичайно велика, її спричиняють часті транспорти в глиб Німеччини та фізичні ліквідації з одної сторони, з другої масові поліційні облави. Концтабори в окупованих теренах це переходові етапи до концтаборів в Німеччині, пр. концтабір на Янівській у Львові, підчинений Гестапові на Пелчинській, являється збірним пунктом вивозу на захід, подальше від фронту. Відбувались тут також ліквідації.

Тільки зі самого Львова перевезено до концтабору Майданек коло Люблина в місяці лютому 1942 року около вісім тисяч людей і так: другого лютого відійшов транспорт в числі тисячуп'ятсот людей, сьомого — дві тисячіп'ятсот в'язнів, шістнадцятого — понад тисячуп'ятсот ув'язнених, двадцятпершого — дві тисячі а двадцятьвосьмого — понад тисячу в'язнів.

Зі східних областей України транспорти були відправлювані до Бухенвальду, Мавтгавзен, Гросс-Розен, Дахав і других. Тільки в місяцях серпні і початок вересня 1943 року можна віднотувати за неповними даними такі транспорти з України в глиб Німеччини:

з Дніпропетровська до Бухенвальду відіслано три транспорти в'язнів, кожний по тисячу двісті людей; до Мавтгавзену в тому часі відтранспортовано понад тисячу людей; з Кіровограду перевезено тоді до Бухенвальду три транспорти по тисячу в'язнів кожний; до Дахаву прибули в тому часі з Києва (в дні 13. IX) тисяча п'ятсот осіб, зі Сталіна тисяча двісті осіб (15. IX), зі Запоріжжя тисяча осіб (17. IX), знова з Києва до Гросс-Розен прибуло два транспорти, по тисячу осіб кожний.

Терезієнштадт зосереджує всі транспорти до Німеччини зі західної частини Чехії. Концтабори в окупованих теренах можна правильно вважати поширеними поліційними в'язницями. Тому що вони є безпосередньо під постійним наглядом слідчої поліції й рівночасно мають концтаборну систему праці, вони належать часто до категорії найтяжчих німецьких концтаборів. Через те їх правильно зачисляють до третього ступня, цебто до винищувальних таборів.

На чолі такого табору стояв комендант табору підпорядкований безпосередньо окружному СД. Він був рівночасно лагер — рапорт — фюрер. До помічі йому були блокфюрери, що часто були рівнож командофюрерами на праці. На місці вартових баталіонів була місцева німецька поліція, скріплена місцевого походження фольксдойчерами-ренегатами. Це в сумі створювало надзвичайно тяжкі умовини побуту в'язнів в такому концтаборі. Недаром в'язні звали ці концтабори “збірними місцями смерті”.

УПРАВА В'ЯЗНІВ В КОНЦТАБОРАХ

Щоб відтяжити себе в адміністраційній праці в концтаборах і перекинути частину на відповідальність самих же в'язнів і в той спосіб запрягти до помічі СС звичайно найбільш несуспільний елемент, СС створюють т. зв автономну управу в'язнів. Під оглядом організаційно-схематичним дається поділити її на дві галузі: а) управа в'язнів на блоках праці і б) управа на ревірі.

а) Управа в'язнів на блоках праці.

На чолі цієї управи стояв іменований лагерфюрером найстарший табору, званий лагерильтестер. Найстарший табору був відповідальний за порядок в концтаборі. Ця відповідальність давала йому неограничене право над життям в'язнів. Відповідальна людина на цьому пості була благодаттю для в'язнів, але це було рідкістю, а радше випадковістю. Лагерфюрери ставили на ці становища в більшості в'язнів — карних рецидивістів т. зв. зеленівінклівців, що в роботі мусіли виказатися твердим кулаком, безоглядним поступуванням і повною відданістю лагерфюрерові. Найстарший табору мусів своєю поведінкою дорівнювати есесам цебто блок- та командо-фюрерам. Кожний концтабір мав одного найстаршого табору а в більших таборах було їх двох, а навіть трьох. Під кінець існування таборів найстарших табору іменовано з поміж політичних в'язнів (на пр. Бухенвальд, Авшвіц). Були випадки, що про цей пост в таборі йшла завзята підземна боротьба. Це була боротьба політичних в'язнів з кримінальними, або, як це звичайно звалось червоних зі зеленими. Тереном такої боротьби був часто Бухенвальд. В таборах третього ступня зеленівінклівці були найстаршими табору до кінця війни (Мавтгавзен, Штуттгоф).

Правою рукою найстаршого табору та його підчиненими були блокові (блокильтестер) що звичайно рекрутувалися з тих самих кол в'язнів, що найстарший табору. Номінації на блокових давав лагерфюрер, але пропозиції робив найстарший табору. Блокові відповідали за порядок на блоці, за висилку людей на командо та за чисельний стан в'язнів. Вони в ієрархії СС рівнялися блокфюрерам і їм безпосередньо звітували за стан блоку. Блокові до своєї помочі мали штубових, яких вибирали серед своїх улюблених та довірених. Цей вибір затверджував найстарший табору. Того рода добори йшли звичайно по лінії бажань найстаршого табору і часто йшли в розріз з інтересами в'язнів. Ціла т. зв. автономна управа в'язнів тільки

була позірною, бо в'язні в основі впливу на неї не мали. Вплив цей, якщо був, то тільки через відповідні заходи тих в'язнів, що працювали при впливових СС.

Значний вплив при тих номінаціях мала таборова канцелярія (Шрайбштубе), що складалась виключно з в'язнів. На чолі її був таборовий писар (лагершрайбер), що з цілим своїм апаратом підлягав безпосередньо рапортофюрерові. Завданням табової канцелярії було ведення картотеки, реєстрів в'язнів та стану табору. Найважливішим завданням дня було приготувати статистичні дані до апелю (щоденного звітування) цілого табору. Правильне переведення цих річей заощаджувало в'язням дуже часто довгих годин стояння на морозі, дощі, голоді та холоді.

Зогляду на важність завдань табової канцелярії й її працю, сюди покликувалось людей інтелігентних а тим самим політичних в'язнів. В практиці створювалась рівновага впливів політичних в'язнів на табову канцелярію, зелених через блокових та найстаршого табору, політичних на табову канцелярію.

На кожному блоці був блоковий писар (блокшрайбер), що відповідав за стан блоку, за доставку в'язнів на працю, на ревір до табової канцелярії. Блокових писарів покликавав табовий писар в порозумінні з найстаршим табору. Не відсутні тут були теж впливи блокових.

Блокові та табові канцелярії враз з арбайтсдінстом, який був вирішним чинником при визначуванні команди праці, вирішували долю тисячів в'язнів. Засади табові канцелярії часто вели транспортову політику і могли через висилку людей поза табір або в наслідок залишення їх в таборі скоротити або продовжити, або навіть врятувати їхнє життя. Важливу роль відігравав тут Арбайтсдінст,* іменований Арбайтсайдзацфюрером,** що був його правою рукою у всіх питаннях праці та транспортів.

*Арбайтсдінст -- відділ служби праці.

**Арбайтсайдзацфюрер -- начальник служби праці.

Подібно як і в середині табору, так і командами праці кермували в'язні. На чолі кожного командо стояв капо (іль капо — італійське слово — голова, керівник). Він відповідав за працю та чисельний стан в'язнів на команді. Вони самі не працювали, а вмілість їхньої "праці" полягала в соковитих лайках та силі кулака. Певні командні з'єднання, що виходили разом на працю на спільні терени, мали ще оберкапа. Оберкапи і капи це були другі божества по СС. Номінації на них давав звичайно арбайтсайнзацфюрер. Капо мав допомогти цілий ряд наставників т. зв. форарбайтерів та командних писарів. Все це люди, що вибилися на ці пости своєю безоглядною поведінкою й, звичайно по трупах.

До т. зв. таборової управи в'язнів треба зачислити ще, як виконні органи цієї управи, поліцію (лагерполіцай), поліційних контролерів чи авфзіхтів (наглядачів). Різниця в їх функціях не було. Концтабори Авшвіц і Саксенгаузен мали авфзіхтів, знова Мавтгаузен — лагерполіцію. Завдання цієї категорії "управи" було в першій мірі держати порядок в часі вимаршів в'язнів на працю, наглядати за порядком в таборі та берегти таборових магазинів в день і в ночі. За найменше недоглядення карали вони в'язнів побоями, що часто коштували життя в'язня (Мавтгаузен, Ебензее). Зогляду на важливість своєї функції та безоглядну вірність таборовому "законові", поліція підлягала безпосередньо СС а у виняткових випадках старшому лагера.

б) Управа в'язнів на ревірі — лічниці.

Кожна лічниця у таборі була для себе окремим замкненим світом, залежним від таборового лікаря, що був тут своїм всевладним паном. Він саме іменував управу ревіру, а передусім найстаршого ревіру. З правила цей вибір в роках 1934-42 падав на такі категорії в'язнів, що й на працівних блоках. Допомогі капові ревіру були блокові ревірових блоків. Їхні завдання були подібні до завдань блокових у блоках праці. Ревірові блокові мали заступників, що в останні роки

існування таборів були лікарями. Блокові лікарі по справам лікування підлягали безпосередньо таборовому лікареві СС й несли повну відповідальність за цей стан на цьому блоці. Їх іменував таборовий лікар СС на пропозицію капа чи найстаршого ревіру. Кожна зала (штуба) на блоці мала свого лікаря, іменованого блоковим лікарем. По справам адміністраційним за залю відповідав пфлєгер (опікун), що підлягав блоковому. В той спосіб на ревірових блоках витворилося двоєвладдя, блокових і блокових лікарів, залевих лікарів і залевих (штубових) пфлєгерів. Тому, що лікарі походили з кругів політичних в'язнів, а блокові та пфлєгери зі зелених, з кримінальних кругів, приходило на ревірах до зударів між чергоними та зеленими, цебто між політичними та кримінальними в'язнями.

У ревірі була теж окрема Ревіршрайбштубе (канцелярія лічниці) ведена в'язнями. Вона вела картотеку і стан ревіру а також переводила стани-реєстри прибувщих і вибувщих транспортів до табору і з табору. Вона також переводила звільнення з ревірів на блоки праці та приймала на ревір. Тут виготовлювалися рівнож смертні транспорти які звичайно звались "транспорти хворих на дальше лікування". На чолі ревірової канцелярії стояв ревіровий головний писар. Він іменував в порозумінні з капом ревіру блокових писарів, а ці іменували писарів залі. Блокові секретарі відвічали за чисельний стан блоку, що мінявся з години на годину. Причина змін — це велика смертність, вибірки до газу, перенесення на інші відділи лікування, звільнення на лагер тощо.

УПРАВА В'ЯЗНІВ В НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРАХ ОКУПОВАНИХ КРАЇН

Згідно з упрощеною системою адміністрації СС-ів в німецьких концтаборах окупованих країн, управа в'язнів зводиться майже до кількох людей у таборі. На чолі в'язнів був комендант, пр. в концтаборі на Сирці (в Києві), знова на західно-українських землях, —

Львів-Янівська — лагерельтерстер. Подібно було в Польщі й Франції. Йому до помочі на блоках, залях чи землянках були капи, що в східній Україні звалися бригадирами (Макіївка, Шепетівка). Всіх їх іменував комендант. Завважити треба, що управа в'язнів у підношенні до співв'язнів в концтаборах окупованих країн була дружня, часто сама зносила побої від СС-ів, захищаючи своїх друзів. Тому то в'язні відносилися до них з довірям та повною пошаною. Це цілковитий контраст до цього, що було в концтаборах в Німеччині.

ОДЯГ І ВІДЗНАКИ В'ЯЗНІВ

Типовим в'язничним одягом в німецьких концтаборах були "пасяки". Були це полотняні одяги в білосиню полосу, що нагадували паски жирафи. З такого самого полотна були шапка (крою пекарської шапки). За обув служили дерев'янки, криті шкірою або полотном. Часто замість дерев'янок були т. зв. голєндри (голяндські дерев'янки). В обох випадках взуття це було не підхоже для довших маршів на працях а тим більше для далеких транспортів. Воно калічило ноги в'язням і створювало прикрі ропіння, що потребували довшого лікування. Зимою в'язні діставали ще плащі в тих самих красках що одяг а часом навіть лихі свєтери. Зимові одяги були дещо кращі чим літні, їх звали тухами (тух — сукно). Часто однак в'язні переходили літо і зиму в тих самих лахміттях і ніколи не діждалися на зиму чогось теплішого. В'язні радили собі в таких випадках так, що під лахміття підстелювали шмати, кусні коців а навіть паперу. Це було однак СС-ами строго заборонене. Крім цих одягів носили теж в таборах цивільні одяги. В таких одягах на плечах піджаків і плащів витиналося кусок сукна у формі прямокутника, завбільшки 20-30 см. Такий кусок витиналося рівнож на зовні правої штанки на висоті коліна. На місце витятого вшивалося кусні в білосиню полосу. Часто на плечах мальовано грубі червоні лінії у виді літери ікс та виписувалося великими латин-

ськими літерами КЛ. Це надзвичайно опоганювало одяг і робило в'язня здалека помітним.

Для докладнішого розпізнання за яку провину дістався в'язень до концентраційного табору та для контролі його числа в'язні носили на одягах рівнобічні трикутники (вінкли, в розмірах 5 см.) різних кольорів. Політичні в'язні носили червоний трикутник, кримінальні зелений, за саботаж праці чорний. Чорний носили також цигани й т. зв. "руські". Секта дослідників Святого Письма носила фіолетний. Сексуально збочені (§175) рожевий. Євреї носили зізду, що була зложена із двох трикутників, червоний трикутник в долину, а жовтий до гори. Трикутник з чотирокутником на горі носили ті, що попалися вдруге до концтабору. Трикутник з колесом в низу означав, що в'язень був в карному відділі праці (Strafkompanie). Над трикутником був номер. Трикутники ці мусіли бути на кожній головній частині одягу (плащ, піджак, штани). Номер з трикутником носили в'язні на грудях по лівій стороні у висоті другого ґузика згори а на штанах по правій стороні штанки у висоті спущеної руки під кінець вказуючого пальця. Трикутників не носили т. зв. Ерцігунґс Гифтлінґи (в'язні переслані до табору на перевиховання) та Ерн Гифтлінґи. В'язні ці користувалися певними привілеями і були рідкістю. В'язні одержували по приході до табору черговий номер (в Авшвіці кінцевий номер виносив 204000). В деяких таборах давали замість чергового номера, номер в'язня, що вже попередньо помер в таборі.

В'язні на важніших постах та таборові самоуправи носили додатково ще пов'язки на лівій руці з відповідним написом. І так — чорні пов'язки носила найвища еліта — це лагерельтестер з написом Л А, лагершрайбер (писар) Л С або шрайбер, арбайтсдінст А Д; червоні пов'язки носили блокєві і капи, поліція з повними назвами їх функцій пр. блокільтестер і т.д. Білі пов'язки носили працюючі на ревірі, рівнож з відповідними написами.

ВІДЖИВЛЮВАННЯ В'ЯЗНІВ

Розглядаючи приділи в'язнів в різних часах та різних концтаборах, приходить ся ствердити, що ці приділи були різні не тільки часово, але теж залежали від господарських спроможностей концтабору. В засаді приділи ці були призначені згідно зі загальною концтаборовою системою у всіх таборах в однаковій висоті. Приміром з днем 1. 3. 41 в'язні мали одержувати в тижневих раціях слідуєчі кількості живностей в грамах: м'ясо 400, товщ 200 (майже завіси маргарина), сир (кварк) 100, або сухий сир 50, хліб 2740, цукор 80, мармоляда 100, крупа тощо 150, мучні продукти 225, кава мішанка 84, картопля 3500, ярина (буряки, брюква) 2800; в 1943 р. в тому ж часі м'яса 250, товщ 83,33, сир (кварк) 41,66, хліб 1750, мармоляда 250, ярина (буряки, брюква) 375. (Дані за Когоном: Дер СС Штадт).

Якщо навіть ці скромні живностеві рації порівняємо з дійсністю, то вони далеко не мали практичного застосування. В дні 1. 3. 43 кілограмовий хліб в концтаборі ділили на десять порцій. В'язні навіть худого молока не бачили на свої очі.

Те саме було з іншими живностевими порціями, що були в денних приділах мікроскопійні. Не диво отже, що в'язні мимо навіть кращих приділів в попередніх роках (але далако не тих, що вичислені на табелі), гинули масово. На це ще складалися надто тяжкі умови праці та санітарні причини. Щоб заховати хоч на якийсь час працівний потенціал для воєнної спроможности Німеччини, в'язням у 1942 р. осінню дозволено пересилати пакунки. З початку досить обмежено, потім в деяких таборах в неограниченій кількості. Крім цього в'язні допомагали собі т. зв. "організацією". Все це, що не було власністю спів'язня в приділеній йому поодинокій порції, в'язні забірали. Це в етиці в'язня не була жадна крадіж. За це однак СС надзвичайно строго карали.

Треба зазначити в основному, що живностеві приділи в'язнів, обкрадані СС-ами, "організовані"

в'язнями в магазинах і кухнях а також на блоках, ніколи не вистарчали для вдержання екзистенції в'язня, довше чим три місяці. В'язні рятували життя масовою "організацією", посилками здому та закупамі в кантині (на що теж можна було одержати гроші з дому, але не більше сорок марок в місяць). Тут можна було дістати часом зупу, салату, рідше папіроси (в знормалізованій нормі) та різні дрібниці. Під кінець існування таборів кантин вже не було. В переходових таборах на окупованих теренах німцями, не було жодної приписаної системи відживлювання.

САНІТАРНІ І ГІГІЄНІЧНІ УМОВИНИ В КОНЦТАБОРАХ

Санітарні і гігієнічні умовини в початках існування таборів були більш чим жалюгідні. В них не було відпливової води та каналізації, відповідних спільних місць (кльозетів), купалень, як також примітивного способу доставки води. Коли до того додати спання на ліжку в двох, або трьох (навіть чотирьох), вкривання тими самими коцями кількох під ряд, брак зміни білля через довгі місяці, то все це разом створювало надзвичайно догідні умовини панування різних пошесних хворіб. В наслідок цього в'язні вимірали поголовно. Це відповідало таборовій політиці СС. Недуги однак ширилися до тої міри, що перекидалися на дальше оточення в'язнів, СС й цивільне населення, що в рідких випадках мало теж контакт з табором. Загроза ця заставляла замикати табори на деякий квантанний час та ліквідувати хвороби. В Авшвіці зліквідовано в 1941 р. тиф в той спосіб, що всіх хворих вигазовано. Щоб однак зліквідувати і причини цих пошесних недуг, СС взялися за покращення санітарних і гігієнічних умовин. Не від речі згадати, що в тому напрямі самі в'язні власними зусиллями причинювалися до того. Розбудова пралень, купалень, бань та працівних блоків, як також ревіру ступнево ліквідує найосновніші санітарні вимоги. Брак білля одначе да-

вався завжди найбільше відчувати. В'язні носили одну зміну білизни два три і більше місяців. Насікомих дослівно вигорталося з під стряпок сорочки. Воші ліквідувалося через часті т. зв. льойзеапелі (перегляд вошей). В заповідженому часі в'язні знімали білля й били воші. Це звичайно відбувалося по праці на залах і блоках. В неділю знову після полудневої збірки перегляд білля переводили лікарі й пфлегери з ревіру.

Інші насікоми, як блохи, блощиці нищилися в той спосіб, що час від часу переводилося дезинфекцію блоків. Спеціальні команда, в часі праці в'язнів, газували блоки, ліжкове білля віддавали до дезинфекції. Повернувшись з праці в'язні йшли в баню, а білля й одяг віддавалося до дезинфекційної печі. Всі ті влаштування були в краще zorganizованих таборах. В'язні дезинфектували собі білля ще в той спосіб, що на командах (якщо до цього були можливості) або також на блоках, прали або тільки переварювали білля. В упорядкованих таборах білля видавалося через два тижні. Рідкістю було мило та рушники.

Житлові умовини і в упорядкованих таборах мали багато до побажання. Вони ніколи не служили в'язням подостатком. Залі й блоки були завсїгди переповнені і часто долівки служили замість ліжок.

Освітлення було електричне, але з нього користали тільки штубові та інша еліта блоку. Миття долівки й вікон та вдержування порядку на залі належало до штубового, що використовували до цього в'язнів. Зимом блоки в засаді були ogrівані. Ogrівання це було мойже зайве в тих блоках, що передше були гаражами (пр. Мельк). В той час були вони сховищем перед вітром, ніколи зимном.

Ліжка в'язнів складалися із трьох поверхів. До ліжка належали: сінник, коц, солом'яний заголовок, рідко простирало. Зимом в'язні одержували ще одного ладаткового копа. Спали вони в двійку, трійку а навіть в чвірку, або просто лежали або спали сидячи на долівці. Так практиковано на карантанних блоках.

Поборювання недуг в'язнів та опіку над здоров'ям в'язнів залишалось ревірові. Завдання його було в початках впрост відворотне. Лічниці були тоді тереном, де прискіпували ліквідацію в'язнів. Тому то в'язні затаювали хвороби, переходили гарячковий високий стан і крадьки крились на блоках та командах праці, доки хвороба звичайно цілком не скосила з ніг. Який стан панував в тому часі на ревірах може послужити цьому ілюстрація з Дахав, що був найбільш упорядкованим німецьким концтабором. Капо ревіру цього лагера, сам кримінальний рецидивіст переводив в'язням операцію сліпої кишки мимо цього, що в'язні хворіли на що інше. У висліді такі жертви кінчали смертю. Заборони зі сторони таборового лікаря не було, бо таке лічення йшло по лінії інтересів таборової політики. При зміні політики робочої сили в'язнів у 1943 р., що змагала до викопистання рук в'язнів для праці у воєнному потенціалі, умовини на ревірі кращають. До праці береться фахових лікарів з поміж в'язнів. СС ревіру достарчають лікарств, а яких однак завсігди відчувався брак. Ревір поділявся на відділи після хворіб в'язнів. До помічної праці лікаря на ревірі школено пфлегерів. В'язні одержували більше довіря до ревіру й напливали у великій кількості. Творено т. зв. вілпочинкові блоки, куди діставалися в'язні підлічені. Вибірки до газування на ревірах в основному заперестали. Це застосовано якийсь час навіть і до євреїв. Після кілька місячної перерви євреїв газовано далше, арийців майже ні. Згадані зміни переведено в концтаборах двох перших категорій. Остання категорія до кінця війни не позначилася на краще. Вічним пострахом в'язнів на ревірах осталися на завсігди т. зв. ферзухстакціон — дослідчі стації, де лікарі СС переводили досліди над ліченням малярії, тифу, венеричних недуг, випробування застриків сировини та живностевих склалників різних препаратів, переводження штучного запліднення, кастрування, експерименти атмосферичного тиснення й багато інших.

ДЕНЬ ПРАЦІ В КОНЦТАБОРІ

Кожний в'язень в концтаборі був примушений працювати. Після відбуття кوارантани на початку прибуття до табору, він одержував приділ до якогось з одних таборових команд праці, що поза блоковим середовищем ставали його другою спільнотою, в якій він провадив свій працівний день. День в концтаборі починався гонгом на вставання в годині четвертій ранку (зимою в п'ятій) та кінчився тим же гонгом в год. двадцятій. Вставши, в'язні робили порядки, стелили ліжка, обов'язково на військовий лад з певними таборовими шиканами. Миття відбувалося в блокових умивальнях в спеціальних бараках або спеціальних бочках. Часами миття не було взагалі. В годину після вставання в'язні снідали, а після цього готовилася команда до вимаршу на працю. В деяких концтаборах попереджували цю чинність збірки, що мали ствердити чисельність в'язнів. На працю вимашеровували команда часто під звуки таборової оркестри. Вихід команда дотичний капо голосив при виході при брамі та подавав його чисельний стан. Команда виходили в свою означену чергу. При брамі збиралась СС еліта табору і відбувала загальну перевірку в'язнів. В'язнів перебирали біля брами СС і ескортували до місця праці. Місця праці були поза табором або на терені табору. Часто в'язні доїзджали потягами та вантажними автами на місце праці. В кожний товаровий вагон сідало по сто в'язнів, при чому одна третина вагону була занята доглядачами СС.

Далекі транспорти, а при цьому гірш ніж нелюдські умовини транспортування, виснажували часом більш ніж сама праця. Праця була різна, як порядкування доріг, плантації, мельорації, каменоломи, будова штолень, врешті різнородна праця на заводах. Рідкістю було, щоб хтось працював в своєму званні. Нефахівці були тут фахівцями (переважно зелено-вінклівці). При більших роботах (як фабричних) працями кермували інженери й майстри цивільні, не рідко навіть

чужинці, а найчастіше з останніх були чехи, французи. Розмови і контактування із ними були строго заборонені. Врешті ділові розмови велися з ними через командофюрерів і кап. Обідовий час тривав годину а часто навіть пів. Після обідової перерви праця тривала безперервно аж до вечірньої збірки. В'язні збиралися такими самими групами, в яких працювали. Капи, фотарбайтери перечисляли і ствердивши, що чисельний стан згідний, голосили своїм командофюрерам.

Після провірення чисельного стану, в'язні на наказ вирушали походом до табору або до місць транспортних збірок, а звідси в табір, де на них при брамі ждала СС команда табору й приймала дефіляду. В засаді її приймав рапортфюрер, що враз з блокфюрерами робили у в'язнів строгі контролі, щоб з командом з праці не вносити до табору жадних річей. Поворот з праці вітала таборова орхестра німецькими маршами. Тяжка щоденна праця, недоживлення підкошували здоров'я в'язнів. Часто в'язні на своїх плечах заносили догаряючих друзів а то й трупів. При цьому орхестри викликували враження макабричної пародії.

Трупів відчислялося при брамі та відсилялося на ревір, щоб враз з іншими жертвами дня відписати з чисельного стану табору. В'язні після повороту з праці підготовлялися негайно до вечірньої збірки. Тепер вони мусіли формуватися по блокам. Все це діялося надзвичайно скрупулянтно та згідно з прийнятим планом. Блокові звітували блокфюрерам, ці рапортфюрерові, а останні лагерфюрерові. Перед звітом був наказ — міцен аб — зняти шапки, а після — міцен авф — насадити шапки. Вечірні збірки були доброю нагодою до збірного шиканування в'язнів. Найчастіше це відбувалося при поганій погоді, дощах, холоді та морозах. Справжнім нещастям для в'язнів була втеча одного чи більшої кількості їхніх товаришів. Збірки в тих випадках тривали кілька а навіть кільканадцять годин. Це не перешкаджало, щоб потім без відпочинку в'язні вимашерували знову на працю. Після вечір-

ної збірки видавалася вечеря. Дуже мало часу лишалося на вільний час по праці.

ЧАС ВІЛЬНИЙ ВІД ПРАЦІ

Вільного часу в'язні мали надзвичайно мало. Довгі вечірні збірки, роздача вечері, нищення насікомих, чищення коридорів тощо забирало майже весь вечірний час. Осінні та зимові вечорі дозволяли однак на розривкові заняття в'язнів, що при змінній концтаборівій політиці (1943 р.) були в лагерах дозволені. В упорядкованих таборах в'язні влаштували музичні і хорові концерти, вистави, ревії тощо. В деяких таборах час від часу висвітлювано фільми. В цих розривках брала участь переважно в'язнична таборова еліта. На них приходили також й СС-и. До вільного часу треба теж зачислити св'ята й неділі. В ці дні працювали тільки команда, що були зайняті на заводах першорядного військового значення. Там працювали теж в нічних змінах — шихтах. Святочні дні були майже єдиним відпочинком. Його використовували в'язні для взаємних відвідин, виміни й читання “зорганізованої” преси і роблення порядків. Писання листів відбувалося рівнож в неділі. У вільні хвилини в'язні заходили до кантини на закупи, або в означених годинах заходили до амбулаторії на перев'язки та лікарську допомогу. В тому часі рівнож відбувалася виміна зорганізованого підчас праці добра. Така виміна відбувалася в означених загально відомих блоках та місцях. Чорний ринок, на якому вимінною валютою були папіроси і миска зупи, був строго переслідуваний таборовою поліцією та СС-ми.

До розривкових інституцій належали доми розпусти, організовані з дівчат-в'язнів з жіночих таборів. Доми розпусти введено в 1943 р. Вони однак викликали в політичних в'язнів обурення і погорду.

ПОЛІТИКА ВИНИЩУВАННЯ В'ЯЗНІВ

Для історичного задокументування ми начеркнули досить обширно структуру потужної концтаборної машини III-го Райху. Кожний концтабір, де б він не існував, отриманий із примусовою працею, строгим ригором тощо. Ніщо дивного, що це саме могло існувати в німецькій концтаборній системі. Однак в цій системі було щось такого, що вписано цим концтаборам найбільш понуру сторінку в історії людства. Це книга ганьби і злочинця, це реєстр мільйонів смертей невинних людей, в тому нескінченне число матерей і дітей. В'язницю чи навіть концтабір розглядається в західному світі як похідне поняття закону, певної правості. Людина, що опинилася в такій системі знає, який її охороняє закон. На підставі цього закону ця людина знає, що її чекає, коли вона переступить дотичний параграф. Німецький Третій Райх будувався радше на ідеології чим кодексах а ще точніше на ідеологічних премісах, що зводились до існування двох категорій людей, пануючої німецької нації і піврабів слов'янських народів чи цілковитих рабів, євреїв. Панові цебто німцям було вільно все. Вони себе почували покликаними суддями й виконавцями своїх судейських рішень* знова піврабові й рабові лишалось тільки бути звичайною скотиною а властиво навіть чимсь гіршим. Як парадоксально все це звучало. Коли після приходу до влади Гітлера, рівесекція на звірятах була заборонена в державі, то саме в тому часі досвідчальними кріликами стала людина в німецьких концтаборах. Що більше, коли виявилась потреба людських кістяків для університету в Штутгарті, то на число сто п'ятнадцять кістяків для тієї цілі замордовано вісімдесятшість людей. Ціллю німецьких концтаборів не було завдання зберегти людину через ізоляцію. Зав-

*Перед Першою світовою війною говорили про німецький нарід, як нарід поетів і мислителів, що по німецьки звучало "Denkers & Dichters", за гітлеризму стали звати "Richters & Henkers" цебто судді й в'язателі.

данням цих концтаборів було зліквідувати людину через ізоляцію. Іншими словами німецькі концтабори стали функцією безправа, терору й фізичної екзекуції. Політика винищування або як це в німецькій мові звалось ще простіше бо тільки "Technik der Entvoelkerung" — техніка відлюднювання! Це предомінентна ціха цієї потворної системи.

Екзекуція — ліквідація в німецькому концтаборі мала два основні етапи. В першому етапі людину вбивали морально. Брак якогобудь опертя об закон підкошувало в людині віру в поворот на волю. Властиво все діялось на безправ'ї. Безправно арештували, безправно засаджували за дроти, безправно карали й так без перестанку. Атмосфера безправ'я створювала оправданий страх перед невідомим завтра. Витворювалось враження, що смерть за концтаборовими дротами це невідклична конечність. Це створювало душевну депресію і в парі з тим масову психозу безнадійности, що передусім позначувалась в перших місяцях відокремлення за дротами. В тій масовій психозі й індивідуальній депресії приходило фізичне знищення. Перебути в німецькому концтаборі першого півроку було вже малою налією побачити колись волю. Звичайно прихотила моральна регенерація. Людина проти надії стала сподіватися.

До морального терору долучувався фізичний терор, що полягав на пристосуванні різних кар, т. зв. "законних" і незаконних. Побої — небто "законні" й незаконні кари — це хліб насущний в'язня. Били на блоку, били на праці, побої сипались скрізь, при видачі їжі, робленні порядків чи безпорядків. В'язень наслідком такого трактування втрачав рівновагу духа й місто людини ставав пів-звірем, що кермувався тільки інстинктом самозбереження. Наслідком цього витворювалася концтаборна джунгля між самими в'язнями. Закон джунглів — це поняття фізичної сили, страху та інстинкт зберегти власне "я". Така атмосфера допомагала німецькій концтаборній адміністра-

ції поневолювати й правити тисячами тисяч людей. Багато до підсилення цієї джунглі допомагали в'язні, що потрапили за кримінальні злочини. Перед вели тут німецькі рецидивісти ("зелені вінклівці"), що мали за собою десять, п'ятнадцять або більше років кримінального "вишколу". Ці рецидивісти з правила були правою рукою есесівської адміністрації. На конті цих злочинців, що сповняли функції блокових, кап та форарбайтерів лежали сотні невинних душ. Вони вмiли не тільки експлуатувати в'язнів, але також в садистичний спосiб знущатися й вбивати. Ці злочинці були найкращим відповідником есесівським вбивцям. Всі вони разом довели знущання людини над людиною до неперевершенности.

Др. В. Янів в своїй психологічній студії "Німецький концентраційний табір" так пише про цих в'язнів: "Ремесло ката було шановане й прибутковим. Чим хто більше був рафінованим при виконуванні ремесла, тим більшою повагою тішився в шанованім цеху СС-манів" (стор. 8).

Отже вбивство людини й цілих народів в німецькому концтаборі стало ціллю. Підготувавши перший етап моральної депресії приходила фізична ліквідація. До неї вели різні рафіновані кари, як жорстокі побої, цебто биття буками (звичайно від 25 вгору), кара паля, карні вправи, карна компанія, бункер (темниця), й позбавлення їжі.

Вже сама праця, що виходила поза всякі усталені людські норми, мала виснажити людину й довести до повільної й неминучої смерти. Названі кари й bestialська поведінка прискіщували цей процес. А якщо до "цих нормальних явищ" ще додамо жажливі санітарні умовини, то жниво смерти в німецьких концтаборах було велике.

Другою категорією ліквідування в'язнів були масові експериментальні досвіди, що вічною ганьбою вкрили німецький медичний світ. Процес двадцять трьох лікарів, що відбувся в Нюрнберзі в 1946 і 1947

роках розкрив всю злочинність доконуваних експериментів, що крім потрясаючих терпінь, кінчалися смертю. Участвували в цьому вбивстві крім лікарів також професори університетів, а навіть сам президент німецького Червоного Хреста. Довкруги їх був цілий ряд менших і більших допомагачів, суджених опісля в менш голосних процессах.

Ці "науковці" переводили на деяких в'язнях діяння отруйних газів. На інших заціплювали заразливі недуги, як тиф, сифіліс, малярію й другі пошесні хвороби. Заражуючи людей, ці "науковці" пробували різними вакцинами їх лічити. Стерелізували й кастрували жінок і мужчин. Штучне запліднення практикувалось дуже часто. Вирізувано кости й перещеплювано їх різним воякам. Роблено експерименти з тисненням повітря і вплив його на людину та заморожуванням людей. Доконувано численні операції різних частин тіла. Витворювано застриками гнійні ропіння (флегмони). Автор був свідком, як кільканадцять таких випадків в Авшвіці скінчилися смертю, тоді коли других кільканадцять жертв цього експерименту закінчили життя в газовій коморі, бо всякі сліди злочину СС старалися затирати.

Третьою категорією винищування в'язнів була стосована безпосередня смерть. Її стосували через розстріл менше через повішення а найчастіше уживання газових комор. Не було більшого концтабору, щоб не було хоч однієї газової комори. В деяких таборах було навіть кілька, пр. Авшвіц. Їх будували у формі лазні. Жертви мали враження, що входили купатися. Були написи, як зберігати для вдержання порядку білля тощо. Троїли пруським газом т. зв. "Циклон Б". Газові комори були великанських розмірів пр. в Авшвіці можна було троїти денно по шість тисяч людей. Тільки літом 1944 року там строено около 300,000 мадярських євреїв. Мадярський лікар єврейського походження Микола Ніїшля в своєму споміні-оповіданні п. з. "Я був секційним лікарем в Авшвіці" так описує газову комору і процедуру газування:

“При вході видніють в кількох мовах таблиці: “Місце купелі й дезінфекції”. Цей напис успокоює всіх і вони без тривоги входять до залі. Там над численними лавками висять номеровані гаки. Написи в різних мовах оголошують, щоб усі особи розібралися до нага і свої речі звязані повісили на гаки і число гака собі запам’яти, щоб при повероті з купелі не було непорозумінь.

Люди з помітним неспокоєм розбираються, але за наказом речі порядкують і числа запам’ятовують. Тепер військова варта отвирає широкі дубові двері і ціла громада майже тритисячна на наказ входить до наступної великої залі, ясно освітленої, але зовсім порожньої. І тоді із наказ вартівників, двері замикають, а світло з-зовні гасять. В тій самій хвилині на подвір’я в’їздить авто і з нього виходить старшина СС-ів та санітар, який держить у руках 4 зелені пушки. Вони закладають на лица газові маски, отвирають прикриву на даху залі і через отвір всипають до неї з отворених пушок отруйний циклон. Цей циклон негайно витворює в залі газ, який вбиває людину в 5 хвилинах.

По 20 хвилинах при допомозі вентиляторів усувають з залі трійливий газ, а вартівники в газових масках отвирають двері до залі. Потрясає кожним повний грози вид великої гори трупів. Отруйний газ зачав діяти від споду, тож нещасні спиналися по плечах сусідів чимраз вище, щоб їх газ не досягнув. Яка жахлива боротьба за продовження життя на кілька хвилин. Опісля прислуга крематорії по обмитті трупів, витягає всім золоті зуби і забирає вартісні предмети. Потому персвозять небіжчиків до крематорій. В кожній є по 15 печей, отже денно вони можуть спалити кілька тисяч людей. З них лишається тільки купа попелу, що його прислуга крематорії висипає до Висли, віддаленої від табору два кілометри.” (Цитуємо за щоденником “Америка” у Філядельфії, ч. 71, 1962).

В Мавтгавзен крім газової комори було спеціально зладжене вантажне авто, що курсувало між Мавтгавзен а Гузен. Газування відбувалось в часі їзди.

В роках 1940 — 1942 газували всіх непрацездатних в’язнів, людей старших віком, інвалідів як також т. зв. музулманів, цебто виморених голодом в’язнів, а дальше туберкулітиків і важко хворих. В тому часі німці газували без розбору на національність. Від 1942 року вони газували тільки євреїв, хоча час від часу траплялися випадки газування інших національностей. Принайменше так було в Авшвіці. Газові комори забрали мільйони жертв, зокрема єврейського народу.

Четвертою категорією вбивання в'язнів були смертельні уколи, пр. Др. Кісеветтер замордував в той спосіб в Мавтгавзен кілька сот в'язнів (зізнання самого команданта табору Цірайса). До цих застриків він уживав бензину, калліюм сульфурікум, евнеркум і евіпан. Уколи давали в околицю серця. В 1942 році такими уколами зліквідовано в Авшвіці около трьох сотень малолітніх хлопців, майже всі із них з України, що були забрані на працю, а опустивши працю, були зловлені й відставлені до концтабору. Очевидці так описували цю потрясаючу подію: Жертви були повідомлені, що від'їдуть домів. Вранці скликали їх і вставили в ряд під блоком ч. 18, нібито для лікарських оглядин. По одному кликали їх до середини блоку й там вони зникали за параваном. Двох унтершарфюрерів ждали з готовими шприцами. Задніми дверима блоку командо смертників відбирало жертви й ладувало їх на вантажні авта, що негайно від'їжджали до крематорії в Райску. За короткий час з димом крематорії вітер заносив до табору запах смаженого людського м'яса. Вечером знали про цей вандалізм вже всі в'язні, бо обслуга ревіру розказала про все докладно. Подія ця струснула сумлінням найгірших злочинців.

Того рода винищування було практиковане в Бухенвальді й інших концтаборах.

П'ятою категорією були масові ліквідації наслідком різних "транспортів", що зумисно були зааранжовані для цих цілей. Виголоджені в'язні викінчувалися у форсовних маршах дуже скоро. Тих, що не могли йти далі, розстрілювали. Такі практики були в Мавтгавзен, пр. один транспорт, що вийшов в числі 4.500 людей прибув до Мавтгавзену в числі около 180 в'язнів. Там же в марші з одного побічного табору в Гунскіржен до Мавтгавзен на п'ять тисяч в'язнів перестріляно вісімсот осіб. Нечувані розміри смертності були віднотовані в транспортах безпосередньо перед розвалом Німеччини. Шляхи маршів були позначені

численними трупами, пр. авшвіцький марш в січні 1945 р. був вкритий жертвами двох транспортів, жіночого а чергового дня мужеського. Була також велика смертність при перевозуванні у вагонах, зокрема зимою на відкритих платформах. Був й такий випадок, що в заплъомбованих вагонах з Бухенвальду прибув до Дахав поїзд зложений з п'ятдесяти возів а в них знайдено вдушених кільканадцять тисяч в'язнів.

Такий жажливий стан довів до того, що в німецьких концтаборах підчас транспортів траплялися людодїдства. Такі випадки віднотовано в транспорті із Штутгoфу (біля Данцігу) до Дахав і в транспорті з Франції до Німеччини. Психоза знуцання і вбивання опановували не лише садистичні уми есесів. Знуцалися над в'язнями німецькі цивільні робітники, чи як тоді звали їх майстри. Це діялось в Гросс-Розен, в Мельку й інших концтаборах. Др. Е. Когон у своїй обширній праці "Дер СС Штат" на стр. 28 описує, як то на деякі транспорти в'язнів нападали молоді хлопці а навіть жінки та глумились й побивали невинні жертви. Вчення Гітлера в "Майн Кампф" визуте з моральних і людських вартостей несло страшне жниво здичавіння і знищення.

Підсумки цього розбою й морду потрясаючі. Річна смертність в німецьких концтаборах виносила пересічно 33%, знова в часі війни 50%, а в останніх місяцях війни 60%. Циферно можна навести тільки деякі дані, бо велику скількість документів німці спалили. Цитовані дані торкаються тільки т. зв. реєстрованих в'язнів і так пр. в Мавтгавзен від січня 1939 р. до квітня 1945 р. загинуло 35,318 реєстрованих в'язнів" в концтаборі "Дора" тільки за сім місяців околo 17,000 чоловік. В 1942 р. в місяцях від червня до листопада на число новозареєстрованих в'язнів 136,700, померло 70,610, "перенесено до інших таборів", що рівнозначне з ліквідацією 27,846, і переведено езекуцію на 9,267.

Рудольф Гесс, колишній комендант концтабору Авшвіц оцінював у своїх зізнаннях перед судовими

*) Ком. Ф. Цірайс подав 65.000, однак і він не вчислив тут т. зв. скритих, масових вбивств.

владами, що смертність в Авшвіці виносила в сумі около двох і пів мільйона людей. Тут вчислені й ті в'язні, що не були зареєстровані. Знова, коли його допитували у Варшаві, він подав цифру жертв на 1,135,000. Большевицькі джерела оцінюють жертви авшвіцького табору на чотири мільйони людей. Таку саму оцінку жертв подає Др. Когон у своїй праці. Цей сам автор оцінює, що в Дахав і Мавтгаузен замордовано по двісті тисяч людей в кожному таборі, Майданек похлонув около півтора мільйона. За нашими даними подавані цифри далеко неустійнені й ледви чи це вже вдасться зробити. Однак це, що вже є устійнено, дає потреасаючу картину масового злочину.

УКРАЇНЦІ В КОНЦЕНТРАЦІЙНИХ ТАБОРАХ ІІІ РАЙХУ

В німецьких концлагерах можна було стрінути різні національності Європи, включно з народами північної Африки. Чисельно українці займали в концтаборах одне із передових місць побіч євреїв, французів, поляків, чехів, бельгійців та других.

Вже в 1940 р. попались до авшвіцького концтабору українці з Лемківщини, Грубешівщини та Підляшша. Українці мали вже такі передові реєстраційні номери як 3642, 3637, і другі чергові числа. В половині 1941 р. прибула до Авшвіцу більша скількість арештованих з поміж т. зв. веркшупів (поліція, що доглядала за в'язнями). Прибували вони групами і їх начислювали около три тисячі. Майже всі вони згинули були того самого року. Дальший марш німецького фронту на схід в 1941 році започаткував масову висилку українців, одних до концтаборів а других на роботи. Останні дуже часто збільшували ряди перших так, що число українців в концтаборах підносилося з дня на день. Більші транспорти стали прибувати в 1942 році а вже в рік пізніше не було закутка української землі, щоб не стрінути в німецькому концтаборі земляків з різних частин. Перед вели західні землі а дальше центральні й східні.

Першими масовими жертвами були члени Організації Українських Націоналістів (ОУН) та замітніші постаті громадського життя. Були священики зокрема зі ЗУЗ, професійна інтелігенція й студенти. В 1943 році масовість висилок була так велика, що вже важко було розібрати хто, й за що був арештований. Серед арештованих було також незначне число комуністів. Цілі транспорти прибували з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Кіровограда, Львова. Всі вони уважалися політичними, хоча арештовані з території т. зв. Райхс-комісаріату України носили чорні трикутники місто червоних. До цих в'язнів долучувалися утікачі з поло- ну й праці. Мимо цього, що українці вже були тися- чами в кожному більшому таборі, то однак не можливо було по зовнішній формі віднайти українців в конц- таборах.

Поляки впадали в очі своєю літерою "П", фран- цузи "Ф", євреї своєю сіоністичною зізвздою і т.д. Ук- раїнський великан був захований за чужі національні літери. Українцям як на глум давали значки окупант- ських режимів в Україні, отже мусіли носити "П", "Ч", "Ру", (Румун). Це називалося, що класифікація від- бувалася після державної приналежності. Давали також "Р" тим, що походили зі Світського Союзу. Мимо того, що літера "Р" не визначувала державної приналежності, а тільки національну русску прина- лежність. Один із українських в'язнів так висловився про цю літеру: "Виходить, що в німецькому концта- борі СССР перетворився на Росію, світський народ став русским а світський патріотизм підмінявся на чорносотенний російський шовінізм". Це було близько правди, але більше про це дещо згодом. Чи могло бути для українського політичного в'язня, чи взагалі наці- онально-свідомого українця щось більш понижуючого, як попавши до німецького концтабору, зносити фізич- ний терор і носити на своїх грудях чужу національну літеру, що в тому часі неначе мала символізувати його національну приналежність і його патріотичні почу-

вання. Це тим більше боліло й стискало кожному горлянку й п'ястука, що треба було носити літери зненавиджених окупантів українського народу. Більш діявольського пониження й тортур для національної гідності української людини важко було придумати. Часті а то й масові були протести українських в'язнів проти такої нелюдської поведінки. За це в'язні не вагались платити побоями а навіть кров'ю. В деяких концтаборах, як Авшвіц, Саксенгавзен українські в'язні добилися були, що їм чіпляли їхню національну літеру "У". Це однак сталося щойно під кінець існування концтаборів.

Зогляду на таке трактування українських в'язнів важко є устійнити число українців в німецьких концтаборах. Українські імена були реєстровані в польській, русській чи інших статистиках. Багато реєструвалися також бездержавними. І повтаряється тут так як в тій казці про людину без роду й без долі, що її славу сусід добрий взяв.

За анкетними даними Ліги Українських Політичних В'язнів (ЛУПВ) можна частинно устійнити стан українців в німецьких концтаборах, пр. в Бухенвальді вже в 1942 році на п'ятнадцять тисяч т. зв. русских було понад дев'ять тисяч українців. Транспорт з Дори, що прибув до Берген-Бельзен в 1944 р. на 1200 хворих було понад п'ятсот українських в'язнів. В концтаборі Фльоссенбург серед в'язнів з літерою "П" (поляків) було около 25% українців а серед т. зв. русских щонайменше 50%. В січні 1943 р. тільки в матірньому авшвіцькому таборі було понад тисячу українців. Велике число було в Дахав. В Майданку вже в початку 1943 році процент українців доходив до понад п'ятнадцять відсотків. В підпільній польській газеті "Земс Сходне Жечипосполітей" (ч. 5. 1942 р.) знаходимо таку статистику в'язнів на польській етнографічній території. В Новому Санчі на 943 в'язнів було 576 українців, 217 поляків, 150 німців, знога в Тарнові на 1055 в'язнів було 546 українців, 277 поляків, 235 нім-

ців. В Альтенбургу коло Ляйпцігу було з початку яких 40% українців на цілий табір. В штрафлагері “Кала” на 35.000 в’язнів різних національностей було в 1943 році около дві тисячі українців, в Ашеслебен було 50% українців, в Гарцунг 40%, Дора 28%.

При обговоренні положення українських в’язнів в німецьких концтаборах, треба було б звернути увагу на ще одну велику безправність, яку то стосували до всіх тих, що були громадянами СРСР а в тому українців. В той час, коли інші в’язні користувалися правом обмеженої переписки зі своїми рідними, як також могли діставати допомогу в посилках, українці зі совітським громадянством такого права не мали. Знова, якщо йшлося про допомогу Червоного Хреста, то в тому відношенні не було ані одного українця, що був би наділений цією допомогою, мимо того, що були часи, коли поляки цю допомогу доставали дуже часто. Тоді літера “П” на грудях українця не мало жадного значення. Українці терпіли в концтаборах не тільки терор, побої та зневагу в ношенні чужої національної літери. До цих моральних і фізичних тортур доходили ще побої над нашими в’язнями поляків в таких таборах як Майланек, Авшвіц, Бухенвальд, Гросс-Розен. В цих і деяких інших концтаборах поляки мали керівні становища з того згляду, що прибули там першими, перед українцями. На жаль, вони свою позицію використовували для цього, щоб наших передусім перших в’язнів, що стали заповняти німецькі концтабори, немилосердно нищити. В той спосіб вони подавали руку злочинній німецькій винищувальній політиці. Польський пересічний в’язень жив під враженням, що німці враз з українцями завалили Польщу та піддержували німецьку політику на сході Європи. Такою легендою підсилювали своїх і чужих в’язнів ендеки* і в той спосіб ставили між українцями й поляками мур незгоди й ворожости. Це не були відірвані випадки, що українські в’язні гинули з рук поляків. Так було

*Ендеки — шовіністичне крило польських націоналістів.

в Авшвіці. Подібно діялося в Майданку. Так згинули брати Бандери, С. Микитенко й другі.

В. К. в своїй праці “Чому світ мовчить” так описує свою реєстрацію в концтаборі “Дора”. Коли він сказав про себе реєстрантові, що носив літеру “П”, що він українець, то реєстрант поправив його, а коли побачив, що В. К. настоює на своєму, він підійшов до нього й шепнув йому на вухо: “Товаришу, ця назва для Вас може скінчитися смертю. Повідомте про це всіх здороводумаючих українців”. Як виявилось, реєстрантом був українець з літерою “П” (гляди стор. 48). В іншому місці цитованої праці читаємо: “Під впливом тої брехливої пропаганди (т. зв. українсько-німецької співпраці — М.М.) з’являлися перші українські політв’язні в німецьких катівнях. Не довго жили ті люди — тільки одне слово “українець” було досить для того, щоб таку людину негайно замордували “брати слов’яни” на подвірю концтабору. Найактивнішу участь в цих вбивствах українців приймали поляки а також росіяни” (стор. 35). Останні пописувалися в таких таборах як Бухенвальд, Дора, Штутгоф. Часто одні й другі спільно тероризували українських в’язнів і це було причиною, що не один українець виявляв своє національне обличчя щойно по розвалі концтаборів. Діялося це в тих концтаборах, де українців була значно менша кількість у відношенні поляків і москалів.

В одній анкеті ЛУПВ читаємо: “В 1943 році прибув до Майданку транспорт з тисячу осіб, самих київлян. В таборі був нестерпний протиукраїнський “штітмунг”. До цього наставлення причинилися передусім поляки, що займали керівні становища в таборі. Українці з транспорту дістали найгірші команди (працю — М.М.). До кількох місяців з цього транспорту осталося около сто людей”. Ще в іншому звіті про мужеський концтабор в Ровенсбрюк записано: “Стосунки українців з поляками були дуже погані, так що багато українців не признавалися до своєї національності. Часто були випадки побоїв українців з поляками та

руськими. Найкраще ставилися до українців чехи". І тут з великим признанням треба відмітити дійсно дуже культурне ставлення чехів до українців. Добрі стосунки українців були також з французами, свреями, бельгійцями, італійцями й другими. Були також між поляками й руськими інтелігентні р'язні, що ставилися до українців прихильно а навіть траплялися випадки взаємної допомоги. Стосунки змінилися на краще під кінець існування німецьких концтаборів. До покращання причинилися не сентимент, а тільки солідарна постава та масовість українських політичних в'язнів в німецьких концтаборах. Концтаборний терор, з яких він сторін не приходив тільки цементував єдність українців з різних земель. Це було видно в цих таборах, де чисельність українців доходила до тисячів. З великим признанням треба підчеркнути, що в тому страшному терорі з боку СС, капів як теж нерозсудних сусідів, українські в'язні зуміли заховати надзвичайну рівновагу луха. велику холоднокрповність а ще більшу віру у високі ідеали людини й свого народу. Ця віра в людські й божеські ідеали додала снагу українському в'язневі видержувати дуже важкі удари долі, бо "блаженні були ті, що заховали віру святу". В мемуаристиці тих часів читаємо:

"Двох наших друзів було важко хворих, один мав відморожені ноги а другий був у тифозній гарячці. Їх довелося нам нести на зміну на плечах. Ми йшли всі разом, поділившись на п'ятки так, щоб слабші були під опікою фізично сильніших" (В німецьких млинах смерті, стор. 157).

Знова В. Косаренко-Косаревич так характеризував українських в'язнів у своєму елябораті про Саксен-гавзен:

"Тільки серед українців в концтаборах не було ніяких політичних, соціальних чи релігійних антагонізмів. Навпаки! Ніколи не запримичувалося поміж українцями такого щиро-сердечного побратимства й готовости до взаємної допомоги в біді, без огляду на політичні чи світоглядні переконання, як саме в концтаборах. Я навіть не почув ніколи згадки про якесь розрізнявання т. зв. мельниківців від т. зв. бандерівців чи т. зв. "західняків" від "схід-

няків" або греко-католиків від православних, чи автокефальних. Свідомість приналежності до одного й того самого соборного українського народу, думання й балакання однією і тою самою українською мовою, виссаною з грудей українських матерей, спільна причина запроторення до концлагерів і спільна остаточна ціль боротьби й сподівань, ім'я якій свободна власнодержавна й соборна Україна без диктатури чужородних і ворожих окупантів і т.д., все це об'єднувало нас всіх в одне співзвучне й дружнє тіло, майже без ніякого суттєвого дисонансу. Якраз в найгіршій біді й серед чужих відчували ми найглибше і найінтензивніше любов всего рідного й його величезну й магнетичну силу" (стор. 7).

Велика дружність українських політв'язнів між собою, національна єдність, взаїмна допомога й товариська солідарність — це було те, що залишилося найкращого в потрясаючій драмі українського політв'язня в німецьких концтаборах.

ВИНИЩУВАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

Щоб мати ясний образ німецької поліційної системи в концтаборах на Україні, треба було б в загальному збагнути німецьку політику на українських землях. Цитований на вступі цієї праці погляд Гітлера на слов'янські народи, називаючи їх висівками народів і трактуючи їх як меншевартісний людський елемент, визначував заздалегідь практичну політику німців супроти слов'ян а в тому й українців. Німецькі апетити на український чорнозем й багаті копалині, що уважалися їм в їхній візії т. зв. lebensraum (життєвого простору) додавав тільки підштовху до політики рабунку, насильства, злочину, пльондрування та винищування автохтонів.

Однак заки запізнатися зі злочинними масовими акціями гітлеризму в Україні, треба було б зачитувати декілька занотованих практичних поглядів фюрера й його співробітників та витягнути на денне світло деякі німецькі розпорядки, що відносилися до українського народу на його прадідній землі. Не від речі було б пригадати, що німецьким нацистам не була чужа метода старих імператорів "діли й пануй". Перший їхній акт проти українських інтересів був проголошений в часі

прилучення Галичини до Генерал-Губернаторства.

Щоб поінформувати своїх співробітників, що практично робити в завойованих теренах на сході Європи, Гітлер скликав на нараду до своєї квартири в Пруссії в день 16 липня 1941 р. слідуючих найближчих співробітників: Герінг, Кайтель, Розенберг, Борман і Лямерс. На цій нараді диктатор визначив принципову лінію правління на Сході, що зводилась до трьох напрямних: безоглядно володіти тереном, адмініструвати та максимально експлуатувати. Перед цими трьома завданнями німецька адміністрація мала не завагатися стосувати т. зв. “методу переселення”, що як опісля виявилось на нюрнберському процесі — це “переселення” було рівнозначне з фізичною ліквідацією. Так “переселявали” німці євреїв, слов'янські народи а українські громадяни, автохтони німецького мріяного лебенсрауму мусіли переносити це “переселення” з подвійною дозою.

Про потреби народів, господаря країни фюрер на згадуваній нараді нічого не говорив. Над цим дещо застановлявся М. Борман, найближчий співробітник Гітлера, нацистський партійний секретар в своєму листі до Розенберга, “управителя східних теренів”. Він пояснював Розенбергові так:

Слов'яни мають працювати для нас. Так далеко як ми їх не потребуємо, вони можуть вмирати. Тому то примусові шеплення й німецька здоровельна опіка для них є непотрібні. Популяція слов'ян не є побажана. Виховання для них є небезпечне. Досить того, якщо вони можуть числити до сто. Релігію покищо залишити їм як середник розваги. Поживи вони не можуть дістати більше, як те, що вони конечно потребують. (Лист датований 23 липня 1942, складова частина актів Нюрнберського процесу).

В Дніпропетровську, в листопаді того самого року, попала в руки українського підпілля тайна інструкція, видана для німецької поліції, котра ще більш докладніше змальовує німецьку політику на Україні. Цитуємо з неї тільки деякі параграфи:

2. Школи тільки чотири класові. На другий рік (1943) закрити. 4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіна.

6. В церкві не допустити до згоди. 7. Не поборювати сүхїт, тифу. Закрити лікарні для населення. 8. Суди лише німецькі. Кожний німець — суддя. Для населення суди предбачені на десять лїт. 9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям. 10. Ширити аморальність, не карати за аборти. 11. Все, що має хребет, зламати. Хочемо виховати кнехтенфольк (народ рабів — М.М.). 12. Партизанів і націоналістів не допустити до згоди. (Гляди М. Лебедь: УПА, стор. 81).

Знова диктатор України, райхскомісар Еріх Кох в своїй інструкції до гебітскомісарів, тогочасних воєводів України, шостого липня 1943 р. так пояснював дальшу політику нацистів в Україні:

...Ми були б останіми дурнями, якщо б ми щонебудь зробили, щоб піднести українську освітту або рівень української інтелігенції. Післявоєнні вимоги: 10 годин праці, 8 годин для фюрера й дві години для самого себе. Українець не може мати ніяких домагань на підставі 8 годин праці. Тільки на підставі результатів останніх двох годин. Фюрер зарядив, що тимчасом має вистачити школа з чотирма класами... Не може бути приязні між слав'янами й германами, є тільки переможці й переможені... На Україні мусить бути створений великий колонізаційний простір для німців, чого між іншим не досягнено в Женеві в 1918 р. (Стор. 82, тамже).

Наслідком такої генеральної лінії від фюрера почавши, а кінчаючи на рядовому поліцистові, воякові та німецькому партійцеві а часто й непартійцеві, була застосована на українських землях супроти цілого народу політика грабіжжі, насильства, розбою й безоглядного терору, включно з масовими облавами, вивозами й розстрілами. На Україні повністю повторилася політика німецьких концтаборів, що була у великанській мірі застосована до цілого народу.

Вже з початком липня з'явилася на українських землях команда СД й Гестапо для окремих доручень. Враз з їх появою виявилися перші акти терору супроти цілого населення. Це виказалось в грабунку майна й харчевих контингентів. Ця грабіж важко відбилася на деяких околицях, зокрема гірських. В цих теренах при кінці 1941 року й на початку 1942, появилася страшний голод (Гуцульщина, Підкарпаття).

Рівночасно з цією грабунковою акцією пішла акція арештів, покищо скритих й тихих ліквідацій. В більших осередках почалося концентрування в'язнів. Вже літом 1941 року масово помирають українські в'язні в концентраційному таборі Київ-Сирець. Перший зі ЗУЗ згинув там з численними українцями зі східних областей Ярослав Хомів-Лімницький. За цим йдуть розстріли, а вже зимою тогож року приходять публичні езекуції, пр. в Харкові німці стали віпати прилюдно на балконах будинків, базарах, майданах тощо.

Перші масові арешти на західно-українських землях відбулися 15 вересня 1941 р.

Згадати треба, що вже перед цими масовими облавами й арештами, ув'язнено деяких членів Красного Правління у Львові та інтерновано в Кракові й Берліні його уповноважених. Виарештовувано в першій мірі запідозрених в приналежності до Організації Українських Націоналістів-Революціонерів.* Арештування, що не мали за основу жодних найменших провокацій зі сторони населення, відбувалися в деяких місцевостях з грубим дикунством. В Станиславові (зараз Івано-Франківську) шеф поліції Крюгер напускав на в'язнів поліційних псів і знущався немилосердно. В'язниця на Лонского у Львові вже в тому часі була переповнена в'язнями. Келії, коридори а навіть сходи були завалені арештованими. Постійно прибували виловлювані українці з так званих Похідних Груп. Більша скількість цих арештованих зі західних областей була опісля ві-

* Для історичного устійнення годиться замітити, що в Україні уживано тоді назву ОУН-СД, цебто Організація Українських Націоналістів — Самостійників Державників, що її очолював Степан Бандера, а практично, наслідком арештування першого, кермував нею Микола Лебедь. Популярно цю фракцію націоналістів звали "Бандерівцями", як також прийнялася в бігу історії назва ОУН-революціонерів. Третій Великий Збір ОУН в Україні (1943) устійнив назву ОУН без жодних додаткових назв. В Україні діяла ще друга фракція ОУН під проводом полк. Андрія Мельника. Звідси цю фракцію звали "Мельниківцями", як також пізніше ОУН-солідаристами. Для точнішого відрізнєння обох фракцій перших зовемо в нашій праці ОУН-революціонерами, а других ОУН-солідаристами.

діслана до Кракова а в кінці до концтабору Авшвіц (Освенцім). Це був перший більший транспорт українців до німецьких концентраційних таборів в Німецькому Райху.

З початком 1942 р. терор на українських землях прибирає значно на силі. Від куль гестапа падають визначні постаті громадського й підпільного життя. Скрізь в'язниці були заповнені арештованими. Росли концтабори, як гриби по дощі. Розстрілювано поетів, письменників, журналістів, релакторів. Струснуло сумлінням всіх, коли в лютому 1942 р. в Києві розстріляли поетку О. Телігу, ред. І. Рогача, поета І. Рошка-Ірлявського і других та зліквідували літературний журнал "Літаври". Удар по більш уміркованому крилі українських націоналістів-солідаристів переконав найбільш "обережних," що німці взяли нечуваний в історії курс колоніального гнету й ліквідації всего того, що мало національний хребет. Ця німецька політика екстермінації українського активу заскочила багатьох оптимістів.

До певної міри це був оправданий погляд наслідком страшного минулого, що українцям прийшлося пережити під сталінською тиранією. Про це Віліям Шіпер у своїй 1599 сторінковій праці (*The Rise and Fall of the Third Reich*) на 1225 і 1226 сторінці так пише:

"Коли німецькі війська вступили на територію Росії (мав на думці СРСР — М. М.), вони були в багатьох місцевостях трактовані як освободителі з поневолення і терору диктатора Сталіна. Були в початках масові дезерції серед совітських вояків (в оригіналі "серед російських вояків" — М. М.). Зокрема діялося це в балтійських країнах, що були тільки короткий час під совітською окупацією. Також позначилося це в Україні, де започаткований незалежницький рух ніколи не був знищений. Численні чулися шасливі, що були звільнені з під совітського поневолення."

На ці моменти треба зокрема згертнути увагу тому, що деякі національні публіцисти стараються "оправдувати" німецький терор в Україні тим, що неначе організовані українські націоналісти спровокували німецьку акцію гнету, забуваючи при тому, що східня німецька політика в гітлерівському виданні була від початку до кінця побудована на знищенні української субстанції.

Німецьке варварство заставляє українців організувати оборонні відділи. Керівну роль відіграла тут Організація Українських Націоналістів Революціонерів, що постійно вела акцію власної організованої сили. Переходить в підпілля Поліського Січ, як також ОУН — солідаристи переключуються ступнево на підпольну дію. Це в сумі дає створення Української Повстанчої Армії (УПА), що враз з ОУН боронить населення перед німецьким грабунком, вивозами, розстрілами та веде визвольну політику серед українських народних мас. Як завершенням цієї визвольної політики було створено в 1944 р. за повною підтримкою УПА і ОУН керівний визвольний центр — Українську Головну Визвольну Раду (УГВР).

З обороною населення ступенується безоглядний терор і фізична масова ліквідація мирного населення. Варварські злочини сягають вершка в 1943 р. й в такий натузі тривають аж до кінця війни.

Для історичного задокументування звірських злочинів над безборонними в'язнями й цілим населенням України, треба було б відзначити в цій оглядовій праці хоча дещо з того, що скривається в українських архівах.*

ЖЕРТВИ НІМЕЦЬКОГО ЗЛОЧИНУ В УКРАЇНІ

На жертви німецького терору на Україні складаються дві категорії, з одного боку члени українського підпілля (УПА, ОУН), що гинули на полі бою в боєвих рядах, а з другого боку невинні жертви, замордовані лише за свою приналежність до української нації, що станула на дорозі німецькому імперіалістичному походів.

Ми вилучуємо з нашого огляду першу категорію, як окрему сторінку визвольної боротьби.

До другої категорії жертв належать:

*В чергових розділах використовуємо дещо з архіву Закордонного Представництва УГВР, а передусім архів Генерального Секретаря Закордонних Справ УГВР.

а) полонені з армії УРСР, масово виголоджувані, виморожувані, винищувані штучно епідеміями та вимордовувані в таборах для полонених. Деякі із них були в концтраційних таборах, часами тільки окремо відгороджені, пр. в концтаборі Авшвіц 1942 р. розстріляно около десять тисяч полонених, подібна справа малася в Бухенвальді, Дорі, Мавтгавзен й інших. Врешті сьогодні є ще багацько свідків про звіринне трактування полонених таки на рідних землях. Архіви Українського Допомогового Комітету у Львові й інших містах України могли б допомогти зробити підсумки про страшне жниво смерти серед військово-полонених. Розенберг висловився про смерть полонених з таким цинізмом "Чим більше помре ув'язнених, тим краще для нас" (The Rise and Fall of the Third Reich, page 1241). За загальними підсумками можна сміло твердити, що брунатний звір похлонув понад одного мільйона українців, що здалися в полон. В загальному понад три мільйони полонених Совітського Союзу знайшли смерть з німецьких рук. Зайво й згадувати, що полонених трактовано гірш чим тяглову звірину та уживано до праці в окопах, фабриках зброї і т. п. Тим самим були обернені в нівець всі міжнародні газькі та жєневські конвенції.

б) До невинних жертв німецького терору й злочину треба зачислити цивільне населення українських міст і сіл, вимордоване а частинно спалене живцем чи замучене іншим способом в ході боевих операцій. Про це дальше говоритимуть самі факти (гляди розділи: "Галичина", "Волинь і Полісся" та други).

в) До невинних жертв треба теж зачислити вимордовані і замучені по концтраційних таборах і в'язницях українці, що арештовані більшістю безосновно. Були це люди арештовані здебільша випадково. Сюди теж треба зачислити десятки сотень визначних громадян, що їх брали в т. зв. закладники. Тих невинних людей розстрілювано або вішало ґештапо публично як закладників у відповідь на будь які терористичні акти, байдуже чи вони були звернені проти німців, по-

ляків чи навіть українців. Чимало в'язнів затортуровано при переслуханнях. Наприклад в Станиславові в'язнів тортурували гестапівці при допомозі електричного струму. З кімнат переслухань в будинку Станиславівського гестапо виношувано щоденно бодай кілька змасакрованих трупів (осінь 1943 р.). В чортківській тюрмі були випадки, що в'язні божеволіли під впливом гештапівських тортур, інші поповнювали самогубство. В тюрмі в Дунаївцях, Кам'янець Подільської області в березні 1943 р. одну родину (Кухаруки) так масакрували, що батько, щоб вкоротити муки собі, дружині й синові, за їх згодою повісив їх в тюрмі а опісля сам собі відібрав життя.

Про ці тортури один із українських в'язнів у Львові передав на світ довшу записку, з котрої цитуємо тільки маленьку частину з того, як його переслухували:

“Дручок працював на переміну з чоботом. Рука зломана в двох місцях, пальці обох рук поломані, вихитуються в усі сторони. У грудях страшний біль. Ребра поломані. За кожним віддином ріже вогнем, а легені працюють ковальським міхом, здається розсадять грудну клітку. Ой ти, серце, чому не лопнеш? Кличуть, тягнуть, о Боже! Та сама обстановка, ті самі кати ... А чи знаєте ви, друзі, що я оце вмираю вже шостий раз і вмерти не можу?”.

По деяких в'язницях і концтаборах на Україні гештапівці кидали в'язнів і полонених спеціально тренованим собакам на роздирання й пожирання живцем.

г) Окрему категорію невинних жертв займають численні українські родини, що насильно евакуовані зі східної України й вимордовувані тільки тому, щоб позбутися відповідальности харчувати їх, як також в наслідок ширення епідемічних пошестей.

Той загальний проти-український терор дійшов був до такої натуги, що в деяких українських містах а навіть в Києві українці розмовляли на вулиці по російськи між собою, щоб українською мовою не звернути на себе увагу агентів гештапа. З огляду на великанські розміри проти українського терору й політики винищування, як також на різні його форми та на

різні місця страчення, годі схопити його у цифри. Щоб все таки дати деяке уявлення про той терор й екстермінаційну політику, вибираємо деякі фрагментаричні дані з доступних архівів. Приблизно повна є лише статистика українців "показово" й публично розстріляних і повішених в Галичині за сім місяців, цебто від 15 жовтня 1943 до 15 червня 1944. Знаємо, що з публичними езекуціями йшли на тому самому терені масові тайні ліквідації, що відбувалися постійно під плащиком різних транспортів та нібито звільнення з конц-табору чи в'язниці а навіть т. зв. втеч.

ГАЛИЧИНА

Розпочатий терор масовими арештами у вересні 1941 р. продовжувався безпереривно а в 1942 році він став ступенуватися. З в'язниць доходили крадьки від в'язнів інформації про тайні розстріли. Щойно в листопаді 1942 року розстрілювання набрало більш публичного характеру. Двадцятьсьомого того місяця розстріляно у Львові двадцять вісім українських політичних в'язнів а в Чортківщині (Ягольниця) п'ятдесят двох в'язнів. Все це були члени підпілля а передусім ОУН. Осінню переведено масові арешти серед української інтелігенції зокрема студентства у Відні, Празі, Берліні, не згадуючи Львова й других міст України. Терор поширювався на місточка й села. Напр. при кінці 1942 року в містечку Любича (Львівська область) німці розстріляли 42 українців а на початку серпня 1943 р. в Білих Основах (Івано-Франківська область) змасакровано стодев'ять українців і т.д. В міжчасі в жорстокий спосіб ліквідовано єврейські квартали по місточках і містах. Жорстокість й варварство доходило до таких меж, що культурній людині важко уявити, пр. в повітовому місті в Перемишлянах запалено чотири божниці й у вогонь цих божниць кидали живцем євреїв. Очевидно жертви не давалися, молоді вивтікували, якщо це було можливо, а найбільш немічні старики горіли у вогні. Очевидець, що подав цю інформацію додав, що це були такі потрясаючі сцени, що на-

віть поетична уява Данте в його "Пеклі" не могла б рівнятися.*

Десятого жовтня 1943 р. проголошено в Галичині винятковий стан, на підставі чого введено в дію інституцію "наглих судів поліції безпеки". З того дня розпочалася кровава серія прилюдних розстрілів українського населення, яка тривала аж до останнього відступу німців з Галичини в літі 1944 р.

В тому часі розстріляно українців:

РІК 1943:

14. X. в с. Жураки (Станиславів)	2	12. XI. в Чорткові	4
16. X. в с. Мужилів (Підгайці)	4	13. XI. в Стрию	2
18. X. в с. Рожнів Н. (Стрий)	4	17. XI. в Станиславові	25
23. X. в Станиславові	22	18. XI. в Самборі	11
30. X. в Станиславові	13	30. XI. в Ворохті (Коломия)	10
1. XI. в Долині	26	30. XI. в с. Гординя (Самбір)	10
2. XI. в Дрогобичі	10	К. XI. в Заліщиках	10
3. XI. в Калуші	18	К. XI. в с. Ямниця (Станиславів)	10
4. XI. в Стрию	11	П. XII. в с. Новиця (Станиславів)	10
4. XI. у Львові	4	3. XII. в с. Ст. Ягольниця (Чортків)	10
4. XI. в Дрогобичі	10	6. XII. в Стрию	20
5. XI. в Підгайцях	4	9. XII. в Чорткові	6
5. XI. у Львові	4	1-10. XII. в Коломиї	42
5. XI. в Чижові (Львів)	6	11. XII. в Коломиї	15
6. XI. у Львові	2	13. XII. в Рогатині	24
9. XI. в Перемишлянах	3	23. XII. в Заліщиках	10
10. XI. в с. Блажевичі (Самбір)	17	29. XII. в Грабівцях (Борщів)	8
10. XI. в Бережанах	19	30. XII. в Стрию	10
10. XI. в с. Куряни (Бережани)	5	31. XII. в с. Городниці (Копичинці)	30

Про одну із таких езекуцій (в місті Заліщиках) очевидець так описує (подаємо в скороченні):

Було це 23 грудня 1943 р. Я працювала тоді в Українському Допомоговому Комітеті. Вранці застукали до моєї кімнати й ска-

*Дані зі записаної розповіді б. судді др. М. Шкільника, Вінніпег. Рівнож гляди його "Спогад із воєнних часів". — "Н. III." — від 2. III. 1963

зали вбиратися, бо маємо йти до ляндромісаряту (староства). Нас було дев'ять осіб. При вході до староства ми побачили посадника міста Телюка, що стояв під німецьким байнетом. Це нас зовсім збентежило й затрівожило. Він не міг пояснити, що сталося, а поліцей при асисті других, наказав нам йти за місто. Ми знали, що це значить, бо вже багато подібних езекуцій відбувалося на українському населенні. Коли ми доходили до краю міста, побачили багато німецької жандармерії й гештапівців. Їхній комендант сказав: "Ви знаєте, що за одного німця відповідає десять ваших голів". Коли ми розглянулися, тоді помітили, що над великим ровом стояло вантажне закрите авто, до якого підступили гештапівці. З цього авта вони витягнули десять наших в'язнів привезених з Тернополя. Я не могла дивитися на них. Я заслонила собі очі руками й молилася. Мсї співучасники казали потім, що вони були по п'я-тьох пов'язані колючим дротом й страшно скатовані. Ніхто з них не видав зі себе жадного звуку. Я чула тільки стріли й харчання".*

В РОЦІ 1944 РОЗСТРІЛЯЛИ:

2. І. в с. Гумніська (Теребовля)	31	Нягриня, Струтина (Нижнього)	8
2. І. в с. Струсів (Теребов.)	23	5. ІІ. в Перегінську (Калуш)	10
4. І. в с. Летяче (Заліщики)	9	11. ІІ. в Богородчанах (Стаславів)	23
5. І. в с. Полівцях (Чортків)	15	15. ІІ. в с. Городище (Самб.)	10
6. І. в с. Будзанів (Теребовля)	4	15. ІІ. в с. Кранцберг (Самбір)	20
6. І. в Єзуполі (Станиславів)	10	15. ІІ. в с. Дубляни (Дрогобич), привезені з Дрогобицької тюрми	20
11. І. в Дрогобичі	10	½ ІІ. в с. Вербів (Підгайці)	12
11. І. в Коломії	18	½ ІІ. в с. Павлів (Бережани)	20
12. І. в Дебеславцях (Коломия)	4	16. ІІ. в Ходорові	10
14. І. у Львові	10	12. ІІ. в Ходорові (розстріляли на єврейському кладовищі, в'язні з Долинщини і привезені зі стрийської тюрми)	10
21. І. в Стрию	10	19. ІІ. в Дрогобичі	10
24. І. в Стрию	10	20. ІІ. в с. Волиця К. (Сокаль)	3
26. І. в с. Гвіздець (Станиславів)	30		
1. ІІ. у Львові	10		
1. ІІ. в Дрогобичі	10		
4. ІІ. у Львові	10		
5. ІІ. в Долині (зі Спаса,			

*Обширні свідчення пані М. К. з Чікага зберігаються в архіві автора.

21. II. в с. Угринів (Станиславів)	10	14-20. II. в Станиславові	30
23. II. в Стрию	10	14. IV. в Станиславові	7
24. II. в с. Саджавка (Скалат)	20	18. IV. в с. Теляж (Сокаль)	3
24. II. в Чорткові	27	22. IV. в с. Бабин Зар. (Калуш)	40
28. II. в с. Заріччя (Делятин)	25	24. IV. в Тарнові	10
К. II. в с. Летяче (Заліщики)	10	29. IV. у Львові	33
К. II. в Кошилівцях (Залішки)	18	2. V. в Стрию	3
1. III. в Самборі	10	5. V. в с. Завадка (Калуш)	14
2. III. в Стрию	10	6. V. в Дрогобичі	7
9. III. в Стрию	10	6. V. в Калуші	42
10. III. в Станиславові	21	12. V. в Стрию	10
14. III. в сс. Болшів, Болшівці і Слобідка Б. (Рогатин), около	250	16. V. в Стрию	20
18. III. в Дрогобичі	10	17. V. в Перемишлі	12
18. III. в Сяноку	10	24. V. в Перемишлі	20
19. III. в с. Болшів (Рогатин)	3	27. V. в Стрию	10
		2. VI. в Дрогобичі	20
		8. VI. в Дрогобичі	10
		16. VI. у Львові	15

Всього за повищим (далеко неповним) списком німці розстріляли в Галичині від жовтня 1943 до червня 1944р. — 1571 українців.

Все це були прилюдні розстріли.

В числі публично розстрілюваних були також малолітні хлопці. Напр. в грудні 1943 р. в Калуші розстріляно кільканадцять учнів української гімназії в віці від 14—17 літ. В Коломиї розстріляно 11 грудня 1943 р. в присутності 700 членів "бавдінсту"* — 15 українських юнаків в віці 18—19 літ нібито за саботаж, за те, що підчас праці попсувалася обслуговувана ними молотілка...

Дикунські погроми українських сіл і масакри безборонного українського населення, започатковані на Волині і Поліссі, обняли в 1944 році також Галичину. Примірним порядком згадаємо тільки про три такі масакри з багатьох десятків інших: 24. 2. 44 в Саджавці, 14. 3. 44 в Рогатинщині, 22. 4. 44 в Бабині. Між замордованими було багато жінок і малолітніх дітей.

* Примусовий відділ праці молоді.

ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ

Про німецький терор на Волині і Поліссі не маємо настільки точних даних, як про Галичину, бо він мав інший характер. Не було там “легальних” розстрілів — публичних з оголошеннями і покликанням на декрет і т.п. Було це масове винищування українського населення, сільського, міського, як ворожого чинника.

Ось кілька цифр:

В листопаді 1942, в Кортисах й окрузі на Поліссі німці вимордували впродовж одного дня понад 2000 (дві тисячі) українців.

В Цумані німці розстріляли під кінець жовтня й на початку листопада 1943 р. понад 600 українців з дооколицьких сіл (Оржів, Олика, Башлики, Деражне і інші).

В с. Дремльово р-н Жабинка (Полісся) німці вимордували 268 українців.

4. листопада 1942 р. в с. Клубучин розстріляно 123 українців.

На початку березня 1943 р. німці розстріляли в Кременці 40 українських патріотів.

9. березня 1943 р. у Рівному ґештапо вимордувало 485 в'язнів.

18. березня 1943 р. німці вимордували понад 600 душ українського населення села Ремель біля Олександрії на Волині.

10. квітня 1943 р. німці вимордували около 425 душ українського населення в с. Княже пов. Горохів.

В ночі з 15 на 16 липня 1943 р. німці виарештували на Волині понад 2000 душ української інтелігенції і визначніших громадян. З того кількості негайно розстріляли.

Літом 1943 р. німці знищили до тла сотки українських сіл і хуторів на Волині і Поліссі Числа вимордуваного при тому безборонного українського населення годі подати. Воно сягає тисячів.

14. липня 1943 р. в с. Масина (р-н Остріг, окр. Дубно) німці спалили живцем около 850 душ українського й чеського населення.

24. липня 1943 р. німці вимордували кількасот душ українського населення в селах **Туличів, Літин і Радовичі** Турійського р-ну в Ковельщині.

В окрузі Володимир Волинський німці замордували в 18 селах около 80 українців.

Підчас погрому села **Балшина** пов. Рівне згинуло 35 душ українців.

12. жовтня 1943 р. німці знищили до тла 16 сіл **Острізького району** (Білашів, Галівка, Грозів, Гремяче, Завидів, Лючин, Точивики і ін.), при чому згинуло кількасот душ українського населення.

На терені **Володимирщини і Горохівщини** впродовж одного тільки місяця вересня 1943 р. німці вбили 226 українців.

16. листопада 1943 р. в с. **Осники** пов. **Кременець** німці вимордували коло сто душ населення. В с. **Козачок** вбили 50 осіб.

3. листопада 1943 р. в районі **Деражне** німці вимордували до 250 душ населення (села: **Звіздки, Соломки, Люксин і ін.**).

На початку листопада 1943 р. в районі **Стидин** німці замордували в ході терористичної акції 384 особи (села: **Збуж, Тростенець, Жидзк і ін.**).

В жовтні 1943 р. гештапо перевело по всіх більших містах Волині нелюдську акцію масового мордування по тюрмах і лагерах українських політв'язнів. Й так розстріляно українців в році 1943: 15 жовтня в Рівному — 30; 16 жовтня в Луцьку — 28, в Дубні — 60; 27 жовтня в Кременці понад 100; 19 листопада в Рівнім понад 300; в Жупкові понад 100, і т.д.

Загальну кількість українських жертв німецького терору на Волині і Поліссі в 1942 і 1943 рр. оцінюють на яких 60-70.000. Підкреслюємо німецького, бо не менш криваві були українські жертви польського й большевицького терору.

Які це були потрясаючи картини терору й людського здичиння може послужити частинно лист епископа Рівенського **Платона** від дня 20. 7. 1943 до **Митрополита Полікарпа** в справі масакри в селах **Масина й Губкові**. Тут між іншим читаємо:

“Як нам донесено дня 14. 7. 1943 р. в селі Масина, Острожецького району, Дубенської округи, сталася жахлива подія нечуваного вбивства українського й чеського населення. Людей загнено до місцевої дерев'яної церкви й спалено. Тих, що не вмістилися в церкві, загнано в помешкання колишнього громадського уряду та по клунях і рівнож спалено. Разом спалено до 850 осіб. Робила це все державна німецька поліція за допомогою узбеків і поляків. Крик людей, що конали в огні, було чути на п'ять кілометрів. Священикові вдалося врятуватися. Чекаємо його в себе, щоб одержати точніші інформації про цю страшну подію.

Відомості про повище подав нам 17. 7. 1943 р. священик Василь Червінський з с. Сухівець, Клеванського району.

Подібна подія сталася 2. 7. ц.р. в селі Губкові, Людвипольського району, Костопільської округи, де замучено священика Корницького і псаломщика Петрова і з іншими трупами замучених людей та з живими кинуто до місцевої церкви й спалено. Подібна подія трапилася в селі Великих Селищах тогож району. Про це доніс нам 18. 7. 1943 р. декан Межиріцького району, Рівенського повіту.

Вважаємо, що повищі методи заспокоєння людности з боку чинників влади в ХХ сторіччі переходять не тільки межі християнської моралі й етики, але й загальнолюдської та нагадують часи жорстокого переслідування християн. — (Журнал “Наш Шлях”, ч. 5-6, “В ім'я правди”).

Того рода жахіття були на денному порядку на українських землях під німецькою окупацією.

СХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Шалів рівнож терор в східній Україні. Тут масовість прибрала ще значніших розмірів.

В грудні 1941 р. розстріляно в Житомирі около 200 українських діячів.

Про масові вішання в Харкові ми згадували вже передше. Зимою 1941-42 рр. німці вішали на балконах будинків по 40—70 чоловік закладників. Це відбувалося що 3-4 дні. Причиною цих масових екзекуцій була поява тут і там партизан.

Весною 1942 р. в Кам'янці Подільському німці розстріляли понад 160 українських громадян.

В травні 1942 р. між селами Константиївка і Вознесівка під Мелітополем німці розстріляли кілька десятків українських політв'язнів.

В середині 1942 р. у **Вознесенську** розстріляно та повішено 10 людей за протинімецьку пропаганду.

В 1942 році виріс на могилі Першого Базару Другий Базар. Святкову громаду, що прибула з різних кінців України склонити голови перед жертвами 359 вояків розстріляних большевиками в 1921 році, оточила німецька поліція й військо, масу людей розстріляли на місці а багатьох вивезено й вивезено.

В листопаді 1942 р. в **Нікополі** німці перевели масові розстріли українських громадян.

7. листопада 1942 р. німці розстріляли 70 українців зі села Балабино обл. **Запоріжжя**.

Біля **Кам'янського** німці розстріляли всіх українських поліцистів, які допомогли втікти з лагерьу 300 полоненим.

На початку 1943 р. в **Житомирщині** німці вистріляли 120 українців у відплату за вбивство трьох п'яних умундированих німецьких авантюристів.

16. лютого 1943 р. в с. **Знаменка** обл. **Дніпропетровська** німецькі СС-и вимордували понад 200 українців.

24. лютого 1943 р. в с. **Канкринівка** обл. **Дніпропетровська** німці розстріляли 70 чоловік.

В селі **Кушугуні** розстріляно 40 чоловік.

На початку березня 1943 р. німецькі СС-и вимордували цивільне українське населення в **Козацькому Монастирі** на Самарі, далі в селах **Перещепин, Петрівка** і ін.

В с. **Губиниха** німці вимордували около 2000 осіб українського населення.

В **Славгороді** німці висікли з кулеметів 483 осіб.

В **Краматорську** німці розстріляли до 1000 душ самих чоловіків.

В **Славянську** розстріляно теж до 1000 мужчин.

1. березня 1943 р. в **Дніпропетровську** німці повісили на вулицях понад 50 в'язнів.

Весною 1943 р. в **Кам'янці Подільському** німці розстріляли 40 українських шуцманів* за те, що вони не хотіли битися з українськими повстанцями.

*) Сторожева поліція.

Підчас відступу з Лівобережної України в осені 1943 р. німці масово розстрілювали людей, які не хотіли евакуватися на захід. Число вимордуваних німцями людей у Києві в тому часі оцінюють на 20.000.

У Дніпрових плавнях під Херсоном німці вистріляли около 800 чоловік.

22. жовтня 1943 р. в Кривому Розі німці розстріляли майже всіх ув'язнених українських патріотів.

В доповненні до цих потрясаючих розстрілів треба було б згадати хоч кількома словами про завдання так званих Айнзац-Группен, цебто спеціальних відділів до окремих завдань. Завданням їх були масові винищування населення зокрема єврейського. Таких ліквідувальних загонів було чотири на терені Сходу. В Україні зокрема "вславився" загін Отта Олендорфа,* що перед судовими чинниками зізнав, що він сам ліквідував від червня 1941 р. до червня 1942 р. цебто тільки за один рік дев'ятдесят тисяч населення, включаючи сюди жінок і дітей. Тільки в самому Києві в днях 29 й 30 вересня 1941 р. розстріляно 33.771 осіб. Серед євреїв було тут також багато українців, що протиставилися німецькому варварству або ставали в обороні єврейського населення. Не має місця, щоб описувати цей жорстокий вандалізм.

Скільки перестріляли інші групи в тому часі й всі разом за час німецької окупації України, важко навіть сумарично оцінити.

ТЕРОР НА ЗУЗ В 1944 РОЦІ

Рік 1944-ий позначився дальшими програми на німецькому західньому й східньому фронті. Здавалося би, що німецькі програні повинні були тоді спонукати політичні уми призадуматися над зміною німецької політики супроти цілих народів. Однак прийняті принципи нищення в початках, примінювалися безоглядно до кінця. Що більше до планового винищування в Україні,

*Цей інтелектуальний вбивця мав два докторати, права й економії.

долучилися ще деморалізація й садизм здеморалізованих німецьких вояків, що під тиском фронтових ситуацій та народного резистансу втрачали рівновагу й морально розкладались. Цей їхній розклад значно позначився від'ємно на житті широких мас, що й так були під постійною пресією терору. Це в сумі дало, що рік 1944 записався в історії українських західних земель роком страшної руїни й ненотованого садистичного терору.

Дещо із цього терору, зокрема публічних розстрілів, поміщено в попередньому розділі "Галичина". В цьому розділі маємо на меті віднотувати більш масові арештування, погромні акції, бешкети й насильства, дати дещо з т. зв. "мобілізації" та "евакуації" й врешті хоч коротко згадати про масовий терор на Холмищині, Підляшші й Волині. Зогляду на брак місця в нашій праці, ми змушені нашими вибраними примірами радше генералізувати події, чим їх деталізувати. Ми однак свідомі того, що для історії української мартирології повинен бути віднотований кожний найдрібніший факт німецького насильства, терору й злочину.

АРЕШТУВАННЯ Й ДАЛЬШІ РОЗСТРИЛИ

В місяці лютому й березні гештапо переводить дальші арештування в Скільщині, Долинщині (Тростянець, Мізунь, Князівське), Станиславівщині, зокрема Ямниця, Коломийщині (село Вербіж й другі).

Шостого березня відбулися масові арештування у Львові. Знова в березні й на початку квітня 1944 р. гештапо перевело численні арешти в Сяніччині (Сянік, Балигород, Одрехів). В самому селі Одрехів арештовано дев'десят селян. В селах Смолин й Воблячин коло Немирова, повіт Рава, арештовано тридцятьп'ять українських громадян. В селі Чубовичі переведено масові арештування з розстрілами. В травні в Миколаєві виарештовано порядкову поліцію.

Масові арешти відбувалися на залізничних двірцях, торговельних майданах тощо, пр. 18 квітня тільки у Львові шуцполіція перевела з головного двірця до тюр-

ми на Лонцького чотири тягарові авта арештованих українців. За масовими арештами йшли часті вивози в глиб Німеччини. Лише 17 квітня переїхало через Львів зі самої Бережанщини вісім вагонів в'язнів. До них долучилися транспорти арештованих з других місцевостей, як Долина, Стрий, Станиславів, Коломия. Щоб облегшити справу з арештованими й транспортами, німці й надалі застосовували масові розстріли. Знова, щоб тероризувати глядачів цих публічних екзекуцій, німці перед екзекуціями масакрували жертви, що прямо на розстріл чи шибиницю привозили пів-трупів. В звітах читаємо: "При розстрілах українців в Долині, в січні 1944 р., німці катували кожного засудженого, що кричав "Слава Україні". Катували до втрати притомности й щойно тоді вішали. Були масові випадки, що в'язні перед екзекуціями пращалися зі світом патріотичними вигуками, як "Хай живе Україна! Хай живе УПА! Слава ОУН! Воля українському народові!" а найпопулярніше "Слава Україні!". Німці останні вияви почувань скатованих жертв параліжували в звірський спосіб, бо заливали роти жертв квасом а то й вапном. Такі практики були на сході й заході. Жертвам на розстріл в'язано руки й ноги.

З 120 арештованих в Підгасччині в лютому з місяця розстріляно дванадцять громадян. Рівнож в лютому в самих Кошиківцях, повіт Заліщики розстріляно 18 українців. В дні 16 травня в місті Стрию розстріляли двадцять українців зі с. Сулятичі, пов. Журавно. Тамже дев'ять днів пізніше розстріляно другу двадцятку жертв. В червні розстріляно черговий транспорт жертв, бо п'ятнадцять українських повстанців. В квітні-червні в Львові оприлюднено смерть понад сотні громадян (пр. 29. IV. — 58 осіб) української й польської національности.

Міста й місточка красувались тоді зловіщими тримовними плакатами (по українськи, польськи й німецьки) про смерть десятків й сотень невинних жертв. Всім політичним в'язням обов'язково приписувано "бандитизм".

ПОГРОМНІ АКЦІЇ

Погромні акції переводили згадувані передше т. зв. спеціальні відділи (Айнзацкомандо). Так було в початках німецького маршу на схід. Під кінець війни до цих акцій була залучена крім спеціальних відділів також місцева, звичайно окружна, поліція. Враз з акціями поліції відновується в 1944 р. т. зв. акції наємних відділів, що були на німецькій службі, а котрі виконували доручення своїх хлібодавців в дуже жорстокий спосіб.

Погромні акції переводили, згадувані передше, т. зв. люванням населення, масакрами, грабунками, насилуванням жінок і підлітків, паленням сіл тощо. Й знова тут мусимо обмежитися тільки до прикладного й більш характеристичного вичислення деяких випадків.

Від 10 лютого німці переводили погромні акції по селах Заліщищини з арештуваннями й розстрілами. Особливо сильно здесяtkовано села: Новосілка, Полігради, Лисичники, Кошилівка.

29. II. німецька поліція в більшості поляків важко погромила село Заріччя коло Делятина. На місці розстріляно 25 людей. Родини розстріляних в числі до сорок людей німці забрали зі собою. Знова около 80 працездатних відвезли до Станиславова.

12. III. наскочили німці в числі около чотириста осіб вдруге на село Бандрів, пов. Устрики. Наїзтники перевели в селі дику облаву, брутально б'ючи безборонних старців, жінок і дітей. Арештували около шістдесять громадян і відставили їх до Сянока. Більшість населення втекла в ліс.

14. III. німецьке військо числом тисячу вояків з панцерними автами повели наступ на українські села: Болшів, Болшівці й Слобідка Болшовецька в Рогатинщині. Наїзтники ловили людей і грабували й палили господарства. В огні згинуло п'ять родин — двадцять осіб, переважно старики й діти.

В березні військові частини пограбували в Станиславівщині села: Тисьмениця, Іванівка, Сілець, Ястру-

бець, Вовчинець, Підлужжя, Угорники, Микитинці, Угринів Долішний і Горішний, Ямниця.

В своїй дикості німці йшли ще далі. В Товмачі німецькі гієни, шукаючи захованого добра, розбивали муровані гроби й руйнували домовини. При тому виривали трупам золоті зуби. З одного свіжо закопаного небіжчика стягнули черевики.

Стійки СС-ів стріляли без застановки до прохожих навіть в день. Як жорстоко переводжували німці погроми може послужити ще один факт: 5. V. німці з поляками й донськими козаками погромили село Завадку, пов. Калуш. Від куль наїздників згинуло чотирнадцять українців. Тоді арештовано 42 людей, спалено 26 господарств й заграбовано понад триста штук худоби й іншого добра. Всіх арештованих розстріляли на другий день в Калуші на цвинтарі.

Подібно пограбовано Журавенщину й Стрийщину, де німці грасували з наємниками деяких відділів узбеків і калмиків та донських козаків. Ці гайдуки знищили тоді такі села як: Довга Войнилівська, Перекоси, Дуброва, Довжна, Дорогів, Цвітова. Вони насилували жінок і дівчат. Ці поборники "Нової Європи" згвалтували около сотні жінок. Тільки з трьох сіл Журовенщини забрали тоді около тисячу людей.

Таких і подібних випадків можна наводити сотні.

БЕШКЕТИ, НАСИЛЬСТВА, ПРОВОКАЦІЇ

Бешкети, насильства, провокації були щоденним явищем. Українське населення сильно терпіло від деморалізованих німецьких фронтовиків і дезертирів. Приміром в селі Вислобски, пов. Львів, в ночі на 13. II. приїзджий вермахтівець вбив з пістолі п'ять українців і пограбував їх майно. В березні в Підгайцях ловили по місті дівчат до дому розпустити для вермахту. Такі сцени були постійним явищем. По селах шлялися різні провокатори, щоб залякувати населення.

Весною 1944 р. німецькі окупанти дуже дошкулили українському населенню примусом праці при розбудові укріплень на планових боєвих лініях вздовж

колишнього австрійсько-російського кордону, на Сяні, в Карпатах і т.п. З цією метою проведено по містах і селах brutальні лови на людей. Не обходилося це без страшних побоїв а навіть розстрілів. Якщо мужчини втікли в ліс, німці забирали жінок і дітей як закладників і знущалися.

Німецькі вояки бещестили людей і святині. В звітах Станиславівщини читаємо: "В червні всі села були заповнені військами. Подекуди військо заняло також церкви. В селі Королівці, в церкві стояли два тижні коні й вояки. В Одаях німці стояли постоем в церкві. В захристії зробили собі "уборну".

Громадян, що протиставилися теророві, безжалебно тортували.

Ще в квітні й травні в Коничеві, пов. Добромиль, ґештапо збудувало лаґер з підземними коморами, в яких переводило свою катівську роботу.

Закінчуючи цей розділ, треба зробити основне ствердження на підставі звітів, анкет і розповідей. Подвійно терпіли українці, жителі тих теренів, де було мішане населення, цебто українці й поляки. Німці зуміли розпалити різними провокаціями вороже наставлення населення до себе та використовувати поляків проти українців в доносах, бешкетах та провокаціях. Так було в Бережанщині, Коломийщині, в селі Підмонастир, Ягольниці Старій, Садках і других.

МОБІЛІЗАЦІЯ

Дика акція виловлювання українців і грабункова евакуація українських сіл відбувалася також під формою т. зв. "мобілізації".

В квітні німці перевели великі облави на людей в таких селах Бережанщини: Дібще, Вівся, Куропатники, Таврів, Кізлів, Дмухавець, Денисів, Веснівка, Будилів, Вибудів, Вимислівка, Олесин, Ценів, Козівка, Потік і Вербів. З кожного села забрали від 60-150 чоловіків у віці від 18-25 років, разом около 1700 людей. Їм запропоновано військову службу, лаґер або працю в Німеччині.

Вночі з другого на третього травня вермахт перевів масові облави на мужчин у віці від 16-25 в чотирнадцяти місцевостях Станиславівського повіту. Всіх зловлених забрали до лагерів у Станиславові. Тут їх змушували вписуватися до німецької армії.

Тисячі людей зловлених підчас масових облав примістили німці в таборах по селах: Св. Юзеф, Копіївка, Голосків, Мікульсдорф, Олеша, Живачів. В таборі Скопіївці було в червні біля тисячі душ. Були тут люди, що сиділи вже по кілька місяців. Всі вони були вимізеровані й обдерті. В таборі не було ніякої лікарської опіки. Хворі мусіли йти до праці. В день гнали до праці при будові доріг й окопів в прифронтовій смузі, а вночі міжфронтовій полосі. Щоб підігнати людей до праці, німці стріляли людям низько над головами з кулеметів. В часі праці багато людей гинуло від гранат, куль, бомб. Знова в таборі панував тиф і червінка, що рівнож збирали жертви.

В травні були масові облови в Золочівщині. Забирали чоловіків від 18-40 року життя. Потерпіли такі села як: Зазулі, Єлиховичі, Козаки, Сасів, Коропець, Тростянець, Обертасів, Лука, Зарваниця, Снович.

Подібна акція відбулася по селах Зборівщини (9. 5.). Тут були найбільш наражені такі села як: Славна, Метенів, Грабківці, Млинівці, Присівці, Кормилів, Вірлів, Грабузна, Плісняки. В тому самому часі така "мобілізація" відбулася в Перемишлянщині й Березжанщині. Тільки зі сьоми сіл (Дунаїв, Писарівка, Поручин, Вербів, Рекшин, Двірці й Погачани) зловлено до 330 людей. Кожний зловлений крім доброго одягу мусів взяти харчів на десять днів. Тих, що втікали, стріляли.

Зі Сокальщини в такий самий спосіб забрали з шести сіл (Гоголів, Поздимир, Корчин, Яструбичі й інші) 540 людей. Зловлених поділили на три групи: 1) у віці 17-22рр. відставили до Львова, 2) в віці від 22-35 до СС Дивізії, 3) в віці від 35-55 до копання окопів.

Подібні акції переводили мадари в долинищині та Станиславівщині.

ЕВАКУАЦІЯ

Грабунок, терор і розстріли ціхували також фронтові евакуації. В звітах читаємо: 23. 4. німці зарядили примусову евакуацію цивільного населення в прифронтовій полосі, вздовж Стрипи в Тернопільщині. В евакуованих селах німці забрали з церков усі дорогоцінні речі. З церковних будинків поробили лагри для людей, змобілізованих до окопів. Примусову евакуацію перевели також в Зборівщині в селах: Озірна, Данилівці, Богданівка, Білківці, Сервири, Яцківці, Бзовиця, Олів, Кізлів, Цецори, Мшана, Маркопіль, Гнидава й Манаїв. В багатьох випадках евакували тільки старих і дітей, а молодих забирали поголовно в лагри. Худобу й майно конфіскували. Людей, що поверталися до рідних хат, стріляли. З Перемишля в тому часі звітували: Евакуованих з Волині й Галичини німці на потягах обрабовували. В тих, що мали підводи, забирали коні а людей згяляли в лагери для евакуованих в таких місцевостях як Сянік, Криниця, Тарнопіль.

При примусовій евакуації в Бережанщині зловлено 1170 осіб й змушувано їх вступати до формацій СС.

В Станиславівщині примусово евакуовано такі села Луки, Петрів, Жабокруки, Ісаків, Хотимир, Бортники, Пужники, Богородчани, Озеряни, Олещина й Грушки. Майно евакуованих вивозили до Райху. Не обходилося й тут без побоїв й розстрілів. Так було без кінця.

ТЕРОР НА ВОЛИНІ, ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШСЬКІ

Німецький терор на Волині відзначався особливою жорстокістю. Він ніколи не послаблював і мав завсігди великанський засяг. Найвимовніше говорить про це інформація від квітня 1944 р. В тому часі німці спалили до тла українські села: Княжів, Фусів і Шпиколоси, Горохівського повіту. Всіх, хто залишився живим, вивезли до Німеччини.

В травні німці переводили на Волині брутальну евакуацію з підфронтової полоси завширшки до десяти кілометрів. Людей вивозили до Німеччини, зокрема мужчин. В червні не було видно по селах чоловічого

населення. Дуже безоглядно поводитися при евакуації сіл Ковельщини як: Рудня, Сюмаки, Зачернече, Почапи, Вигнанка, Кізя, Трублі, Поридуби, Біличі й другі. Тільки 16. 5. відтранспортовано з Волині шістдесят вагонів населення. Подібних інформацій можна наводити значно більше.

Переганяли також людей пішки. В дні 28 травня перегнали через ріку Буг значну кількість людей з Волині, серед яких багато було селян з Грабової. Окремо гнали жінок, чоловіків і підлітків. Відбувалося це подібно, як читається в історії про татарські ясирі.

Населення Волині терпіло зокрема ще в наслідок саботажної роботи большевицької партизанки, але це питання вимагало би окремого обговорення, що переходить межі нашої праці.

Домінував німецький терор на Холмщині й Підляшші, що були перейшли страшне знищення, що його вчинили в роках 1943 і 1944 самі поляки, вистрілюючи визначних українських громадян та влаштовуючи погромницькі акції українських сіл.* Цей відтинок рівнож є поза завданнями нашої праці.

До польських згарищ долучилися німецькі пльондрування решток господарств. В березні 1944 Грубешівщина була знищена німецькими жовнірами а села Богородиця й Волиця цілковито пограбовані. В травні

*Тільки для загальної орієнтації читача поінформуємо про деякі польські терористичні акції на українському населенні. Вони розстрілювали передусім інтелігенцію (др. М. Струтинський, полк. Я. Войнаровський, учителі: В. Струць, А. Шаваля, Д. Дмитрук). Не вагалися мордувати священників, як о. С. Малеша з родиною, о. С. Захарук і другі. В роках 1943-1944 знищено на Холмщині 52 села. Тільки в березні від 11-14 в 1944 р. в Сагрині спалено около 260 господарств, а замордовано около 700 людей. В Турковичах спалено понад 150 господарств і близько 80 жертв в людях. В селі Мяжке вбито 105 українців та спалено 160 господарств. В Ласкові замордовано около дві і пів сотні українців, в Миховичах було около 140 жертв та знищено около 150 господарств, в Модрині вбито 75 українців. Були також зруйновані такі села як Лидрівка, Бориничі, Маличі а такі села як Терембін і Стрижівець були спалені в цілості.

подібні грабунки відбувалися по селах Холмищини, а села Богутичі, Сиховичі й Гонятин були майже знищені. Ще в травні 1944 переводили німці масові труси в Холмі, Грубешові, а в Славотичах та Холмі були прилюдні езекуції численних розстрілів. Такий стан трівав до останньої ліквідації німецької окупації на українській території.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Новітній Чингісхан пройшов українською землею й залишив мільйони трупів, попалені села й міста, розвалені будинки, пограбовані хати, цілі громади виселених і безпритульних людей. Осталися великі міліони ув'язнених і виморених голодом, нечуваним терором та непосильною працею. Ціла українська земля була одним великим концентраком, де гуляла сваволя й садизм німецького чобота. Всему тому виднів глумливий напис "Нової Європи", що завертав біг поступу й свободи Європи на понад тисячу років взад.

В концентраційних таборах на німецьких теренах були шибениці, але на Україні шибениці й повішені видніли майже в кожному місті. Коли в деяких країнах заходу Європи публичні розстріли відновується тільки на кілька тисяч чи навіть кільканадцять, то на Україні вони йдуть в сотні тисяч. На заході були чеські Лідіце й французький Орадур, на Україні були десятки волинських Масин а дальше Княжів, Фусів, Шпиколо-си. Цілі околиці були зметені з лиця землі. Тут практикувався геноцид в широкому розумінні цього слова.

Зневага, пониження, садизм і терор — це були щоденні картини, що чергувались як на екрані образи. Вони були тотожною копією відомих картин з німецьких концентраків. Концентраційні центри на Україні були тільки адміністраційними пунктами одного великого українського концтабору.

Коли авторові цих рядків приходилось переводити розпити з в'язнями, що були транспортовані з України до Авшвіцу й інших концтаборів на терені Райху, то в оцінці цих, що пережили концентраційну атмосферу в Україні, табір в Авшвіці був для них відпочинком.

Така оцінка найкраще характеризує німецькі концтабори в Україні й німецьку винищувальну політику на українських землях.

Часто затиралася різниця між концентраційною атмосферою якогось лагєру в III Райху а частими хвилями терору, грабунку, фізичного й морального насильства й розстрілу людности в українських селах і містах.

Ми розцінюємо, що терени Сходу Європи, зокрема землі України були прямим продовженням винищувальної політики німецьких концентраційних таборів, що так ганебно записалися в історії німецького народу.

Німецькі концтабори знайшли засудження західного світу й вони лягли історичним соромом перед німецьким народом. Систему цю в III-му Райху засудив теж самий німецький нарід. Заходить питання, чи засудили німці політику терору, грабіжу й розстрілу своїх синів й батьків в Україні. Чи схилили вони засоромлені голови в пошані перед мільйонами невинних українських жертв. Чи направили вони моральні й матеріальні кривди тих, що осталися при житті.

Чим зрегабілізувалися німці перед неупокореним Українським народом?

Не думаємо, що останні слова заповіту фюрера в дні 30 квітня 1945 р. про це що "ціллю німецького народу повинно бути завсїгди здобуття території на Сході Європи" (підчеркнення наше) мають який будь вплив на їхню нездичидовану поставу.

SUMMARY

Some twenty years have passed since the frightful destruction caused by the Nazi Regime of the Third Reich. Twenty years passed since the Nazis built, on Ukrainian and occupied territories of Europe, the "New Europe" which was symbolized by numerous concentration camps. The so called "Neue Ordnung" (New Order) in Europe took millions of lives of different nationalities among them some five million from the territory of the Ukraine.

Those numerous victims and horrible sufferings of millions of people still alive prompted the author to pay particular attention to the inhuman system which cast dark shadows upon the history of the Twentieth Century.

The Third Reich was built upon two ideological premises: (1) The aristocratic idea of nature which gave rise to the concept of race superiority of the Germans "as purest Aryans" or "highest specimen of humanity on this earth", (2) The absolute power of the authoritarian state with its leadership principle.

These premises violated God's and natural laws accepted by the human race for some 2000 years and flaunted humanism and the democratic order. Conquest became the objective of the Third Reich whose enemies were deemed to be the Jews (Non - Aryans) and the Slavs (Aryans) but who stood in the way to "Drang nach Osten" (Over Drive to the East), where the Third Reich sought Lebensraum (livingspace).

On these ideological and political principles was built the Nazi concentration camp system. The author details historical background of Nazi concentration camps, their aims, rigor, brutality and finally the inside and outside structure of these crude camps. He calls specific attention to the system in occupied territories and in the Ukraine. In one chapter he examines the policy of extermination of prisoners by shooting, killing by injections, so called "medical experimentation", and the most frequently used method of gas extermination. The author comes to the conclusion that the main task of the concentration camps was not isolation of humans but killing of humans by isolation. Liquidation of human was a two stage process. First was moral destruction, and secondly, physical. The first stage was forced

labor to the point of exhaustion. Usually this was followed by outright destruction of the human body by physical means. Next to the Jews Slavs were earmarked for liquidation, especially those who came from the U. S. S. R. The author calls attention to the denial to the Ukrainians to wear distinctive national markings as had been accorded by the system to the Russians, the Poles, and others. The Ukrainians were required to wear the markings (initial letter) of the last occupying powers of Ukraine in 1939. Also Ukrainians from the U. S. S. R. were forbidden to receive mail and food parcels from the Ukraine. In view of this it is difficult to establish the number of Ukrainians in concentration camps because they were designated as nationals of Poland, Russia, etc. Many were registered as stateless. On the basis of wide research the author concludes the number of Ukrainians that were in the death camps like Aushwitz Mauthausen, Flossenbug, Gross - Rosen, Dora, Majdanek fluctuated between 10% and 28% in 1943. Despite this segregation and fragmentation of the Ukrainians their mutual selfhelp and brotherly solidarity prevailed to unite them for self defence and gave direction to national purpose.

In the second part of the volume the author exposes the practice of the Nazi extermination policy in the Ukraine. He compares the policy of the concentration camps of the Third Reich with the occupying forces in the Ukraine and concludes there was direct collusion between these two policies. The author cites numerous documents testifying to the German effort to eradicate the Ukrainian people. The period of transition leading to complete extermination was by way of limiting education to 4th grade level and to create a serf class. This barbaric policy resulted in a counter action on the part of the Ukrainians spearheaded by the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) who stoutly pursued the policy of self-help through national strength, spontaneously supported by the people, which gave rise to the creation of a military force known as the Ukrainian Insurgent Army (U. P. A.). The U. P. A. fought both the Nazis and the Bolsheviks. These resistance efforts culminated in the creation of the Ukrainian Supreme Liberation Council (U. H. W. R.). Resistance of the Ukrainian People led to ever increasing atrocities perpetrated by the police and army of the Third Reich reaching a high peak in 1943 and continuing to the end of the war.

Two classes of victims of the Nazi onslaught were; (1) those offering military resistance, (2) innocent civilian victims,

MAP of NAZI CONCENTRATION CAMPS in UKRAINE

who stood in the path of German conquest of these lands. The author pays special tribute to victims of the second category. Here belong: (1) Political prisoners, (2) Prisoners of War, starved and murdered in concentration camps, (3) Forcefully evacuated civilians from the battle zones liquidated as unnecessary ballast.

In other chapter the author deals with pogroms directed by special "Einsatz - Kommandos" or by district SD police, similar to the Czech Lidice and French Oradur. In the Ukraine we had Masyna, Kniaziv, Fusiv, Shpykolosy.

Genocide was rampant over entire regions of vast Ukraine. We can consider the whole of Ukraine was one gigantic concentration camp*

At the end of the volume the author castigates the present German authorities for their utter failure in condemning the policy of the Third Reich in the Ukraine.

* Map of concentration camps in Ukraine see page 85.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Архів й анкета (1947) Ліги Українських Політичних В'язнів (ЛУПВ).

Архів Закордонного Представництва УГВР.

Архів Генерального Секретаря Закордонних Справ УГВР.

Індивідуальні свідчення, збережені в архіві автора.

ПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ:

Hitler's Secret Conversations, 1941 - 1944, New York, 1953.

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Published at Nuremberg.

Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, Washington, U. S. Government, Printing Office, 1951 - 1952.

List of Concentration Camps and their Kommandos in Germany and occupied Countries 1939 - 1945, Central Tracing Bureau.

ПУБЛІКАЦІЇ:

Микола Лебедь: Українська Повстанча Армія (УПА), 1946, I частина — Німецька окупація.

В. К—А. М.: Чому світ мовчить, 1946.

Д-р В. Янів: Німецький концентраційний табір, Мюнхен, 1948.

Петро Мірчук: У німецьких млинах смерті, 1957.

о. С. Іжик: Сміх крізь сльози, спомини, Вінніпег, 1961.

Josef Betari: Repatrijacija na ksiezyc, Muenchen, 1945.

Arnold Wiech-Ruethel: Nacht an Nebel, Muenchen, 1945.

Edmund Rischard Staatke: Mordhausen, Augenzeugen — Bericht ueber Mauthausen, Muenchen, 1946.

Manfred Schifko Pungartnik: Leichen Treager ans Tor, Graz, 1946.

Robert Leibrand: Buchenwald, Stuttgart, 1946.

Bohuslav Lisicky: Buchenwald, Praha, 1947.

Eugen Kogon: Der SS Staat, Frankfurt a/M., 1946.

Erwin Gostner: 1000 Tage im KZ, 1947.

Victor E. Frankel: Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager, Wien, 1946.

H. R. Trevor-Roper: The Last Days of Hitler, New York, 1947.

The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany by William L. Shirer, 1962.

Gerhardt Boldt: In the Shelter with Hitler, London, 1948.

Allan Bullock: Hitler — A Study in Tyranny, New York, 1952.

Felix Gilbert: Hitler Directs His War, 1950. (Hitler's daily military conferences).

Alexander Dallin: German Rule in Russia, 1941 - 1944, New York, 1957.

Karl Jasper: The Question of German Guilt, New York, 1947.

ЗМІСТ

Від Видавництва	5
Вступ	7
Історичний розвиток німецьких концтаборів	10
Завдання концтаборів в III. Райху	12
Ригор і час сидження у німецьких концтаборах	14
Організаційний поділ концтаборів	15
Окрема категорія концтаборів в окупованих країнах	19
Німецькі концтабори на українських землях	20
Зовнішня побудова концтаборів (терен і забудовання)	21
Внутрішньо-організаційна побудова таборів	23
До характеристики концтаборів в окупованих Німеччи- ною теренах	28
Управа в'язнів в концтаборах	29
Управа в'язнів в німецьких концтаборах окупованих країн	33
Одяг і відзнаки в'язнів	34
Відживлювання в'язнів	36
Санітарні і гігієнічні умовини в концтаборах	37
Деяк праці в концтаборі	40
Час вільний від праці	42
Політика винищування в'язнів	43
Українці в концентраційних таборах III. Райху	50
Винищувальна політика в Україні	56
Жертви німецького злочину в Україні	61
Галичина	64
Волинь і Полісся	68
Східні українські землі	71
Арештування й дальші розстріли	73
Погромні акції	75
Бешкети, насильства, провокації	76
Мобілізація	77
Евакуація	79
Терор на Волині, Холмщині і Підляшші	79
Заключення	81
Summary	83
Map of Nazi concentration camps in Ukraine	85
Використані джерела	87
Зміст	88